

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

A SZENT KORONA ELSŐ KUTATÓJA

Tanulmányok Révay Péter koronaőréről és munkásságáról

HUN
REN

A SZENT KORONA ELSŐ KUTATÓJA

TANULMÁNYOK RÉVAY PÉTER KORONAŐRRÓL
ÉS MUNKÁSSÁGÁRÓL

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Seriem fundavit

PÁL FODOR

Redigit

ANTAL MOLNÁR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Budapestini, 2024

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

A Szent Korona első kutatója

Tanulmányok Révay Péter koronaőről
és munkásságáról

Szerkesztette:
Pálffy Géza
Tóth Gergely

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2024

Készült a BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert
Lendület kutatási projekt (2012–) támogatásával.

© A szerzők, 2024
© HUN-REN BTK, 2024

A borítóképek származási helye:
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

A kötet térképét Nagy Béla (HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
készítette.

A képeket Gödölle Mátyás és Pálffy Géza gyűjtötte és szerkesztette.
A mutatókat Jarmalov Rezső állította össze.

ISBN 978-963-416-456-2
ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítást,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Magyar Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Borító és tördelés: Podhorányi Zsolt
Olvasószerkesztő: Villás Valéria
Nyomdai munka: Pauker Holding Kft., Budapest
Felelős vezető: Vértés Dániel

TARTALOM

Contents

TÓTH GERGELY – PÁLFFY GÉZA: A Szent Korona őrzője, krónikása és első kutatója: bevezető gondolatok Révay Péterről	7
<i>Custodian, Chronicler and First Researcher of the Hungarian Holy Crown:</i>	
<i>Introductory Reflections on Péter Révay</i>	22
I. KEZDET ÉS VÉG: RÉVAY PÉTER CSALÁDJÁRÓL ÉS SZEMÉLYES SORSÁRÓL	
BACHUSZ DÓRA: A legfalánkabb farkas: Révay Ferenc és családja felemelkedése (1508–1553)	27
<i>The Most Voracious Wolf: The Rising of Ferenc Révay and His Family</i>	
<i>(1508–1553)</i>	54
TÓTH GERGELY: Számvetés, intelmek, <i>ars moriendi</i> : Révay Péter <i>Ultima domesticorum institutio</i> című műve (Tanulmány, szövegközlés, fordítás)	57
<i>Reckoning, Admonitions, ars moriendi: Péter Révay's Ultima domesticorum institutio (Study, Transcription, Translation)</i>	115
II. RÉVAY PÉTER MŰVELTSÉGÉRŐL ÉS MŰVEIRŐL	
FÖRKÖLI GÁBOR: Révay Péter iskolai jegyzetei	119
<i>The Notebooks of Péter Révay as a Student</i>	143
PETNEHÁZI GÁBOR: Tabu és kognitív disszonancia: a Mohács utáni kettős királyválasztás emlékezete Révay Péter műveiben és a magyarországi latin nyelvű historiográfiában a kora újkorban	145
<i>Taboo and Cognitive Dissonance: The Memory of the Dual Kingship After the Battle of Mohács in the Works of Péter Révay and in Early Modern Neo-Latin Historiography in Hungary</i>	182
ZÁSZKALICZKY MÁRTON: Révay Péter a Bocskai-felkelésről	185
<i>Péter Révay on the Bocskai Uprising (1604–1606)</i>	209

III. RÉVAY PÉTER SZEREPE A MAGYAR KORONÁZÁSI JELVÉNYEK TÖRTÉNETI HAGYOMÁNYÁNAK ALAKULÁSÁBAN ÉS KÉPZŐMŰVÉSZETI ÁBRÁZOLÁSUKBAN	
PÁLFFY GÉZA: Révay Péter koronaőr és az „országablák” az újabb történeti kutatások tükrében	213
<i>Péter Révay, Crown-Custodian, and the Holy Crown Paintings in the Light of Recent Historical Research</i>	244
GÖDÖLLE MÁTYÁS: Révay Péter és a koronázási palást pannonhalmi másolata	247
<i>Péter Révay and the Copy of the Hungarian Coronation Mantle Preserved in Pannonhalma</i>	282
IV. RÉVAY PÉTER ÉLETÉNEK ÉS MUNKÁSSÁGÁNAK RECEPCIÓJA	
MÓRÉ TÜNDE: A halotti oráció mint az utóélet első állomása: Révay Péter életpályája Hrabéczy Rafael halotti orációjában	287
<i>The Funeral Oration as the First Stage of the Reception: The Biography of Péter Révay in the Funeral Oration of Raphael Hrabecius</i> ...	303
BENEI BERNADETT: Révay Péter <i>De monarchia</i> című művének katolikus történetírói recepciója a 18. században	305
<i>The Reception of Péter Révay's De monarchia in the Eighteenth-Century Catholic Historiography in Hungary</i>	321
KANYÓ FERENC: Révay Péter munkáinak recepciója az „alternatív” történeti irodalomban	323
<i>The Reception of Péter Révay's Works in the "Alternative" Historiography</i>	348
Személynévmutató	349
Helynévmutató	359
A képek lelőhelyjegyzéke	364

II. RÉVAY PÉTER MŰVELTSÉGÉRŐL ÉS MŰVEIRŐL

Révay Péter iskolai jegyzetei¹

Egy sokat emlegetett forráscsoport

Az 1568 február elején született Révay Pétertől négykötetnyi tanulmányi jegyzet maradt fent, amelyeket időről időre említ a szakirodalom. A bécsi jezsuita kollégiumban folytatott tanulmányaiból a koronaőr három kötetet őrzött meg. Ezek előadásjegyzetek, amelyek majdnem teljesen lefedik a szokásos filozófiai curriculumot. A strasbourgi evangélikus akadémiáról már nagyobb önállóságról árulkodó kéziratot hozott haza: egy közhelygyűjteményt, azaz kulcsszavak segítségével rendezett kivonatokat, amelyeket különféle retorikai, etikai és történelmi tárgyú olvasmányaiból szedvegyűjtött össze. Ma mind a négy kötetet az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi.² Eckhardt Sándor a strasbourgi szónokképzésről szóló könyvében a 20. század közepén még nem ismertette a kéziratokat.³ Bónis György 1981-ben megjelent Révay-monográfiája már közölt néhány részletet róluk, és rajtuk keresztül mutatta be például a bécsi tanulmányok kronológiáját, illetve a Révay által olvasott legfontosabb antik szerzőket.⁴ Hrabéczy Rafael (Rafael Hrabecius) lelkész Révay temetésére írott beszéde nyomán arról is tudhatunk, hogy *Viridarium* címen Révay később is készített közhelygyűjteményt, ez azonban sajnos elveszett.⁵

1 Jelen tanulmány az alábbi, eredetileg angolul megjelent munkámon alapul. Az eredetit helyenként a magyar közönség számára átdolgoztam, illetve kibővítettem: Gábor Förköli: Copia and Historical Note-taking in an Academic Environment. The Scholarly Manuscript of the Hungarian Historiographer Péter Révay. In: *Knowledge Shaping. Student Note-taking Practices in Early Modernity*. Ed. Valentina Lepri. Berlin–Boston, 2023. (Renaissance Mind 1.) 29–68. Az eredeti tanulmány a következő kutatási projekt keretében jött létre: ERC Consolidator Grant n. 864542, „From East to West, and Back Again: Student Travel and Transcultural Knowledge Production in Renaissance Europe (c. 1470–c. 1620).”

2 *Annotationes in universam logicam et mathesim*, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (a továbbiakban EFK), Ms. II. 272. (486 levél); *Commentaria in octo libros Aristotelis de Physice auscultatione*, EFK, Ms. II. 224. (453 levél); *Commentaria in libros Aristotelis de Coelo et Mundo*, EFK, Ms. II. 273. (366 levél); *Annotationes morales historicae*, EFK, Ms. II. 253. (279 levél). A jelzetek sorrendje helyett a tanulmányok kronologikus rendjét követtem.

3 Eckhardt Sándor: *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszбургban*. Bp., 1944. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből XXVI/5.) 9–18.

4 Bónis György: *Révay Péter*. Bp., 1981. (Irodalomtörténeti füzetek 104.) 10–11.

5 Bónis: *Révay Péter*, 12. A temetési beszédre lásd Móré Tünde tanulmányát jelen kötetben, ill. Klára Komorová: *Pohřebná řeč nad Petrom Révaiom*. In: *Vita morsque et librorum historia. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*. Ed. Jitka Radimská. České Budějovice, 2006. 183–193.

Az strasbourgi jegyzeteket Révay történetírói módszere és írói stílusa kapcsán is szokás idézni. Nem nehéz ugyanis meglátni az összefüggést az excerpálás és az etikai-politikai tanulságokra kihegyezett aforisztikus fogalmazásmód között, amely a *Commentariust* és a *De monarchiát* is jellemzi. Régi sejtése a szakirodalomnak, hogy arra a módszerre, amellyel Révay az antik és újabb kori történelmi exemplumokat kezeli és a politikai tanulságok mellé rendeli, valamilyen módon Jean Bodin *Methodusa* is hathatott, akinek a történelemmel kapcsolatos számmisztikai okfejtéseit Révay bizonyíthatóan ismerte.⁶ Bár jó okkal feltételezhetnénk, hogy Révay jegyzeteinek tüzetes vizsgálata legalább részben tisztázhatná ezeket a hipotetikus összefüggéseket, erre ez ideig nem került sor. A Tóth Gergely és munkatársai által készített alapos *De monarchia*-kiadás viszont sikeresen azonosított néhány olyan idézetet, amelyek a strasbourgi jegyzetekben is megtalálhatóak, így joggal gondolhatjuk, hogy lehetnek még feltárássra váró összefüggések az iskolai annotációk és Révay politikai gondolkodása, illetve műveinek szöveggenezise között.⁷

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy Révay történetírói és politikai gondolkodásának fejlődése szempontjából átfogó képet nyújtsak a bécsi és a strasbourgi kéziratokról, mindemellett rámutatva bizonyos tematikus hasonlóságokra is a jegyzetek és a történeti művek között. Minden aspektusukat természetesen így sem tudom tárgyalni, hiszen egyrészt a bécsi filozófiajegyzetek számos olyan tudománytörténeti kérdést felvethetnek, amelyeknek érdemi tárgyalása szétfeszítené ennek a dolgozatnak a kereteit, másrészt a strasbourgi közhelygyűjtemény az excerpálás esetlegességéből fakadóan Révay több olyan érdekes olvasmányáról is tudósíthat, amelyek elkerülték figyelmemet. A történetírói módszer megértéséhez azonban a leghasznosabb, ha első-sorban retorikatörténeti szempontból közelítjük meg a jegyzeteket, és arra koncentrálunk, hogyan sajátította el a fiatal Révay azokat a humanista és késő humanista invenciók technikákat, amelyek a hatékony információelrendezést tették lehetővé: hol és milyen formában találkozott a humanista bőségtannal, valamint a nyelvi és tárgyi tudás közhelyek segítségével történő rendszerezé-

6 Bodin feltételezett hatásáról: Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp., 1975. 398–399.; Bónis: Révay Péter, 73.; Kees Teszelszky: *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Pannonhalma, 2009. (Historia Pro Futuro) 217–220. Révay aforisztikus stílusa kapcsán szokás beszélni a tacitizmus és Justus Lipsius hatásáról is, amit újabban Tóth Gergely árnyalt: Tóth Gergely: Állhatatosság és politika. Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019) 5. sz. 567–584. Tóth megemlékezik többek között Antonio Guevara *Reloxjának* és Lambert Daneau *Aphorismorum politicorum silva* című nyomtatott közhelygyűjteményének a hatásáról is: Tóth Gergely: Egy lutheránus főrend politikai testamentuma a história nyelvén: Révay Péter *De monarchia...* című műve. In: Révay Péter: *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem. – A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század*. Szerk., bev., jegyz. Tóth Gergely. A latin szöveget gond. és ford. Tóth Gergely – Benei Bernadett – Jarmalov Rezső – Sánta Sára. I–II. köt. Bp., 2021., ill. változatlan utánnyomása: Bp., 2022. I. 15–100., főként 66–72.

7 Tóth: Egy lutheránus főrend, 68.: 240. jegyzet.

sének gyakorlatával, és hogyan tudta mindezt későbbi munkáinak érvelésében hasznosítani.⁸

A bécsi tanulmányi évek az 1580-as évek második felében

Révay Péter és öccse, III. Ferenc 1585 júniusában érkezett Bécsbe. Úgy tűnik, a Révay fivéreknek jó darabig nem volt gondjuk protestáns meggyőződésük miatt a császárváros jezsuita kollégiumában. Péter még levelet is írt Bécsből az apjának, hogy megnyugtassa, sohasem fogja elhagyni családja hitét.⁹ Iskolai kézírataiban mindössze annyi látszik, hogy míg a katolikus hallgatók a Szűzanya dicséretével szokták nyugtázni az előadások befejezését, addig Révay következetesen a jellegzetesen protestáns „Soli Deo gloria” formulával zárta azokat.¹⁰ Annyi igaz viszont, hogy evangélikusként nem szerezhethetett fokozatot az egyetemen, mivel ott 1581-től a beiratkozáshoz kötelező volt nyilvános katolikus hitvallást tenni. Ezért tanulmányait kénytelen volt a jezsuita kollégiumra korlátozni, majd a fokozatszerzés kedvéért 1588 őszén továbbállt a meglehetősen távoli strasbourgi akadémiára, ahol az év végére már meg is szerezte a magiszteri fokozatot, noha még három évig tanult ott.¹¹

Egyetemi szintű filozófiai tanulmányait Révay Péter 1587 januárjában kezdte meg, és csak innentől kezdve maradtak fenn tanulmányi jegyzetei. Kézenfekvő feltételezni, hogy tanárai az ezt megelőző másfél évben nyelvi és retorikai készségeinek megszilárdítására helyezték a hangsúlyt. Ehhez a jezsuita oktatók általában a legjobb latin szerzők humanista imitációját gyakoroltatták a tanulókkal, és rengeteg adat utal arra is, hogyan integrálták Erasmusnak a nyelvi bőségről szóló tanítását saját módszereikbe. A katolikusok számára egyre kellemetlenebbé váló szerzőket, köztük Lorenzo Vallát vagy éppen Erasmust a rend kollégiumaiban kezdetben kénytelenek voltak enge-

8 Az erasmusi bőségtanról (*copia*) és enciklopédikus jelentőségéről újabban: Brian Cummings: *Encyclopaedic Erasmus. Renaissance Studies* 28 (2014) 183–204.; a közhelygyűjtés bőséges szakirodalmából lásd még Ann Moss: *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*. Oxford, 1996.; Alberto Cevolini: *De arte excerpandi: Imparare a dimenticare nella modernità*. Firenze, 2006. (Biblioteca dell’«Archivum Romanicum»: Serie I: Storia, Letteratura, Paleografia 333.); *Forgetting Machines. Knowledge Management Evolution in Early Modern Europe*. Ed. Alberto Cevolini. Leiden–Boston, 2016.

9 Bónis: *Révay Péter*, 8–9.

10 Például: EFK, Ms. II. 272., 447r.; Ms. II. 224., 453r., Ms. II. 273., 42v. Összehasonlításképpen: Dubovszky György, a későbbi esztergomi kanonok a *Metafizikáról* és *De animáról* írt előadásjegyzetei végén a Szűzanyának mondott köszönetet. EFK, Ms. II. 308., 259v.: „Laus Deo Ter Op[timo] Mariae Beatissi[m]ae / M[at]ri Virg[in]i”, valamint 368r.: „Laus itaque Deo Virg[in]ique matri”.

11 Bónis: *Révay Péter*, 10–11.

déleyni,¹² és még évtizedekig gond volt a kivezetésükkel.¹³ Erasmus *De copiájának* és a bőségtan gyakorlati megvalósításának tekinthető szólásgyűjteményének, az *Adagiának* a példányait magyarországi jezsuita kollégiumok könyvjegyzékeiben is még sokáig megtaláljuk – van, ahol még a 18. század elején is.¹⁴

A bőségtan tanításához és az ennek megfelelő nyelvi-tárgyi tudáskincs átadásához az erazmiánus tankönyvek nélkülözhetetlenek voltak. Ha tanításaitól a katolikusok képtelenek is voltak eltekinteni, legalább a nevétől igyekeztek megszabadulni. Ismeretes, hogy Paolo Manuzio, a nagy nyomdász fia elkészítette az *Adagia* purgált kiadását, amelyből nemcsak a kellemetlen gondolatokat, de Erasmus nevét is eltüntették.¹⁵ (Érdekes módon ezt a verziót csak egy magyarországi jezsuita könyves leltárban találtam meg, a nagyszombati egyetem alapításakor készült listában.¹⁶) Ami a bőségtan elméletét illeti, a jezsuita Collegio Romano francia származású tanára, André Des Freux 1556-ban disztichonokban írott tanköltemény formájában dolgozta át Erasmus *De duplici*

12 Diego Laínez főgenerális például a rend padovai és ingolstadti iskoláinak volt kénytelen engedélyezni Erasmus műveinek használatát 1557-ben. Jaska Kainulainen: Virtue and Civic Values in Early Modern Jesuit Education. *Journal of Jesuit Studies* 5 (2018) 530–548., főként 541–542. Erasmus ellentmondásos jezsuita értékeléséről lásd még Marc Fumaroli: The Fertility and the Shortcomings of Renaissance Rhetoric. The Jesuit Case. In: *The Jesuits. Cultures, Sciences, and the Arts 1540–1773*. Ed. John W. O'Malley S.J. – Gauvin Alexander Bailey – Steven J. Harris – T. Frank Kennedy S.J. Toronto–Buffalo–London, 1999. 90–106., főként 93.

13 Egy 1577-ben kelt vizitációs jegyzőkönyv szerint a rend poltavai kollégiumában Erasmus és a többi tiltott szerző könyvének elhagyását még mindig halogatták. *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*. Ed. Ladislaus Lukács. I–VII. Romae, 1965–1992. IV. 318–319. Az eset közvetlen előzménye Everardus Mercurian rendfőnök 1575. március 21-én kelt levele lehetett, amely végleg betiltotta Erasmus és Vives tanítását, azonban hagyott egy kiskaput: nagyon indokolt esetben, „ad maiorem gloriam Dei” lehetséges volt a használatuk. *Monumenta Paedagogica*, IV. 576.

14 Példák az *Adagia* jelenlétére jezsuita könyvjegyzékekben: Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója. 1579–1604. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) 89., 90. (Kolozsvár, 1579–1604); Farkas Gábor Farkas: Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat. 1632–1690. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2.) 38. (Kassa, 1660), 41. és 78. (Nagyszombat, 1632), 171. (Nagyszombat, 1690), 181. (Pozsony, 1639); példák a *De duplici copia* előfordulására: Zvara Edina: Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726. Jegyzékszerű források. Szeged, 2001. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1.) 384. (Zsolna, 1706), 419. (Zsolna, 1712); Farkas Gábor Farkas – Monok István – Pozsár Annamária – Varga András: Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1.) 70. (Kassa, 1660 – az *Apophthegmatáival* együtt).

15 *Adagia quaecumque ad hanc diem exierunt, Paulli Manutii studio, ... ab omnibus mendis vindicata, quae pium, et veritatis Catholicae studiosum lectorem poterat offendere*. Florentiae, 1575.

16 Farkas Gábor Farkas: A nagyszombati Egyetemi Könyvtár az alapításkor. Bp.–Szeged, 2001. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai 3.) 26–27. no. 23.: [Desiderius Erasmus]: *Adagia quaecumque ad hanc diem exierunt*. Augm. Paolo Manuzio, ed. Aldo Manuzio jr. Venetiis, 1585.

copiáját.¹⁷ Erasmus eredetijét követve ez a mű is először a nyelvi gazdagság eléréséhez szükséges alakzat- és szóképtannal indul, míg a második felében a különböző témák dialektikus kifejtéséhez szükséges eljárásokat mutatja be.

Des Freux könyvét az 1560-as évek elején Bécsben is kinyomtatták, ahol a jezsuiták az 1580-as években még biztosan tanítottak belőle.¹⁸ Egyik példányában egykori magyar diák bejegyzése is olvasható, amely szerint egy bécsi jezsuita tanár, Joannes Mollensis a könyvet tanította óráján, és 1583. február 28-án jutott el a végére diákjaival. Két híres magyar tulajdonosa is volt a kötetnek: az első Szuhay István (1551–1608), utóbb kamaraelnök és egri püspök, a második pedig a híres humanista püspök, Révay Péter későbbi követtársa, Naprágyi (Náprágyi) Demeter (1564–1619) volt.¹⁹ Mivel mind a ketten tanultak Bécsben, így mindketten lehettek Joannes Mollensis tanítványai. Az utóbbi 1560 körül született Antwerpenben, és teljes jezsuita tudományos karrierjét Bécsben töltötte 1613. évi haláláig. Csak 1600 után nyerte el a *magister artium* címet, majd vált a teológia doktorává. Ő volt Révay tanára is, az ő neve szerepel minden előadás-sorozat végén a dátum mellett az evangélikus diák jegyzeteiben.²⁰ Valószínűnek tartható ezért, hogy Révay is tanulmányozta Des Freux könyvét Joannes Mollensis keze alatt, és így a humanista *copia*-elméletet részletesebben is megismerhette.

Révay fennmaradt bécsi kéziratai *dictatumok*, amelyek nagyjából a szokásos skolasztikus filozófiai curriculumot fedik le. Ez a jezsuita oktatásban is kiemelkedő jelentőségű tananyag természetesen Arisztotelész szövegeit vette alapul, és három fő tantárgyra terjedt ki: a logikára, a fizikára és a metafizikára. Eredetileg mindháromra egy-egy évet kellett volna szánni az előírások szerint. Az első évben az *Organon* értekezései kerültek sorra, amelyet az univerzálévita alapszövegével, Porphüriosz *Isagoge* című munkájával vezettek be. A második évet Arisztotelész természetfilozófiai műveinek szentelték, vagyis a *Fizikát*, *Az égről* írt művet, *A keletkezésről és a pusztulásról* szóló szöveget és a *Meteorológiát* tanulmányozták. Harmadik évben *A lélekről*, valamint a *Metafizika* zárta a bölcséleti stúdiumokat. Ha volt idő, akkor az utolsó évben a *Nikomakhoszi etikába* is belekóstoltak a hallgatók. Az első év logikai tanulmányait szokás volt továbbá kiegészíteni matematikával is, amelyhez Eukleidész *Elemek* című mű-

17 André Des Freux: *De utraque copia, verborum et rerum praecepta, una cum exemplis dilucido brevique carmine comprehensa*. Romae, 1556.

18 André Des Freux: *De utraque copia, verborum et rerum praecepta, una cum exemplis dilucido brevique carmine comprehensa*. Viennae, 1561. (VD16 D 599.)

19 Szuhay ajándékozásról szóló bejegyzése a címlap rectóján található („Stephanus Szuhaj d[ono] d[edit]”), Naprágyi possessorbejegyzése („Demetrius Napragi”) pedig a hátsó kötéstábla belső oldalán. A bécsi tanárra vonatkozó bejegyzés a 36. levél verzóján olvasható: „Magister Joannes Mollensis ultima Feb[ruarii] 1583 finem fecit”. Publikálta: Zvara Edina: Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 127 (2011) 47–71., főként 65. és 70. A könyv lelőhelye: Eisenstadt (Kismarton), az Esterházy-kastély könyvtára, Zimmer V. mittlere, Kasten 5. Regal 1.

20 Életéről lásd Bónis: *Révay Péter*, 10.; Ladislaus Lukács: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. I–VIII*. Romae, 1978–1994. (Monumenta Historica Societatis Iesu 117–125.) I. 734.

vét és Johannes de Sacrobosco *De sphaera mundi*ját olvasták. Mindemellett azonban nem volt ritka, hogy a tanerő hiányára vagy a diákok képességeire és igényeire való tekintettel a hároméves kurzust mindössze egy évre rövidítették.²¹

Ezt látjuk Révay esetében is, aki másfél évig tanult filozófiát. A rövidsége ellenére azonban képzése meglehetősen átfogó volt. A logikát jegyzetei szerint az *Isagogé*val 1587. január 5-én kezdte és a *Topicá*val július 11-én fejezte be, ami után tanárával hozzálátott az *Elemek*nek és a *De sphaera mundi*nak.²² Július 27. és a következő év júniusa között fizikát tanult, amihez Joannes mester Arisztotelész mind a négy természetfilozófiai művét kommentálta.²³ A *De animát* 1588. június 25-én kezdték el, a *Metafizikát* szeptember 1-jén, ez utóbbi művet azonban Révay már nem fejezte be, mivel még az ősszel Strasbourgban folytatta tanulmányait.²⁴ A jegyzetek mellé Révay alapos, nemritkán egyenesen pazar kivitelű illusztrációkat készített, különösen ami a logikát és az asztrológiát illeti. A számos ágrajz közül sokat már a skolasztika is ismert, így például a predikátumok szemléltetésére használt porphürioszi fát és a különféle szillogizmusok érvényességének megítélését segítő, úgynevezett szamarak hídját (*pons asinorum*), de számos olyat is találunk Révay jegyzeteiben, amelyek már a középkori diagramok továbbgondolásáról árulkodnak.²⁵

21 Paul F. Grendler: *Jesuit Schools and Universities in Europe. 1548–1773*. Leiden, 2019.; Uő: Jesuit Schools in Europe. A Historiographical Essay. *Journal of Jesuit Studies* 1 (2014) 7–25., főként 13.; Uő: The Culture of the Jesuit Teacher 1548–1773. *Journal of Jesuit Studies* 3 (2016) 17–41., főként 23–24. Magyar nyelven a legjobb áttekintés a jezsuita filozófiacurriculumról: Öry Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Piliscsaba, 2006. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 5.) 79–85.

22 EFK, Ms. II. 272., 1r.: „Annotationes in Universam Logicam tradita a Joanne Molense Sacerdote Societatis Jesu Viennae Austriae 5 Janurij Ao 1587”; 447r.: „Finis 11 Mensis Julij / A[n]n[o] D[omi]ni 1587” (a *Topica* végéről); az *Organon* tárgyalása után a fóliószámozás előlről kezdődik: 1r.: „In Mathematicas disciplinas”; a *De sphaera mundi*val újra előlről kezdődik: 1r.: „In sphaeram Ioannis de Sacrobosco commentaria”.

23 EFK, Ms. II. 224., 1r.: „Commentaria in octos libros Ari[stotel]is de phisica auscultatione tradit[a] a P. Ioanne Molense Societatis Iesu. Vien[n]ae Austriae incipit faeliciter [!] 27 Mensis Julij Anno D[omi]ni 1587”; EFK, Ms. II. 273., számozatlan levél: „Meteorologia / Incipit 8 Junij matu[tina] hora octava Anno d[omi]ni 1588”.

24 EFK, Ms. II. 273., számozatlan levél: „de Anima 25 die Junij hora 8o matutina A. d[omi]ni 1588”, valamint „Commentaria in Metaphysicam Ar[istotel]is Patris Molensis auspiciata 1a die Septemb[ris] hora matutina 8a An[n]o 1588 d[omi]ni”.

25 A porphürioszi fa azt mutatja elágazásai segítségével, miként jutunk el újabb és újabb állítások megfogalmazásával az általánosabb fogalmaktól (a nemektől) a fajig: szubsztancia vagy létező – testi létező – lelkes test, vagyis állat – értelmes állat, vagyis ember. A szamarak hídja abban segített a tanulóknak, hogy megtalálják a szillogizmus úgynevezett középső terminusát, vagyis ami közös a két premisszában. A középkori eredetű logikai diagramokról lásd például Ian Hacking: *Trees of Logic, Trees of Porphyry*. In: *Advancements of Learning: Essays in Honour of Paolo Rossi*. Ed. John L. Heilbron. Florence, 2007. 221–263.; Susanna Berger: *The Art of Philosophy. Visual Thinking in Europe from the Late Renaissance to the Early Enlightenment*. Princeton–Oxford, 2017. 147–171.; Jeffrey F. Hamburger: *Mindmapping. The Diagram as Paradigm in Medieval Art – and Beyond*. In: *The Visualisation of Knowledge in Medieval and Early Modern Europe*. Ed. Marcia Kupfer – Adam S. Cohen – J.H. Chajes. Turnhout, 2020. 61–86.

Ebben az időszakban a jezsuita filozófiaoktatáshoz még nem készültek el a később híressé vált egységes tankönyvek, mint a többek között Pedro da Fonseca által szerkesztett coimbrai kurzus (1591–1606) vagy Francisco Suárez *Disputationes metaphysicae*je (1597). Természetesen bizonyos tantárgyak esetében már voltak tekintélyes jezsuita alapművek, így például Francisco de Toledo (Toletus) Arisztotelész-kommentárjai, amelyek közül a logikáról szólót 1562-ben Bécsben is kinyomtatták.²⁶ Középkori skolasztikusok mellett az ő műveit egyetemi szövegekben szükségszerűen idézték. Révay jegyzetei szerint azonban tanára egy másik művet használt a logika oktatásához.

Az utóbbi azonosításában a kézirat beosztása mellett leginkább az órán használt ábrák segítenek. Ez a munka a *Commentaria in Isagogen Porphyrii, et in omnes libros Aristotelis de dialectica* című, leuveni kommentárok néven is ismert tankönyv. A mű először 1535-ben jelent meg, majd 1547-ben, 1553-ban és 1568-ban is kiadták. Szerzői a leuveni egyetem professzorai voltak, akiket Johannes Stannifex irányított.²⁷ A könyv az egyetem és az 1517-ben a városban megtelepedő Collegium Trilingue közötti vetélkedésből született. Miután ez a humanista intézmény ösztűz alá vette a hagyományos peripatetikus tananyagot és módszereket, az egyetem lépéskényszerbe került. A professzorok viszont nem utasították el mindenestül a humanista vívmányokat, és miközben védelmükbe vették az arisztotelészi curriculumot, az új, humanista szemléletű dialektikának is tettek engedményeket. A korabeli katolikus filozófia fő tendenciáját követve a szerzők a moderált realizmus nézetét tették magukévá, elutasítva a szélsőséges nominalistákat, köztük Ockhamet és Arisztotelész egyik legnagyobb humanista kritikussát, Lorenzo Vallát. Ugyanakkor szívesen foglalkoztak olyan humanisták meglátásaival, mint Jacques Lefèvre d'Étaples vagy a realizmusra hajló Rudolphus Agricola, akinek *De inventione dialectica* című munkája eredetileg 1515-ben Leuvenben jelent meg. Amikor a *Topicát* tárgyalják, néhány kritikus megjegyzés ellenére inkább kedvezően nyilatkoztak Agricola munkájáról, amely az érvhelyek rendszerét kívánta rugalmasabbá tenni a retorikai invenció, a meggyőző érvek és példák gyűjtése számára.²⁸ Ez a megközelítés olyan dialektikus érvelés előtt nyitott perspektívát, amelyet nem a szükségszerűség terepén, vagyis nem az arisztotelészi értelemben vett

26 Francisco de Toledo: *Introductio in dialecticam Aristotelis*. Viennae, 1562. (VD16 V 24536.)

27 Az általam használt kiadás: *Commentaria in Isagogen Porphyrii, et in omnes libros Aristotelis de dialectica ... in inclita Academia Lovaniensi ... composita*. Lovanii, 1553.

28 A leuveni tankönyv Agricolához való viszonyáról: Jan Papy: The Reception of Agricola's *De inventione dialectica* in the Teaching of Logic at the Louvain Faculty of Arts in the Early Sixteenth Century. In: *Northern Humanism in European Context, 1469–1625. From the 'Advert Academy' to Ubbo Emmius*. Ed. Fokke Akkerman – Arjo J. Vanderjagt – Adrie H. van der Laan. Leiden, 1999. 167–185. Arról, hogy némi bizonytalanság ellenére a filozófiai szakirodalom miért hajlik afelé, hogy Agricola realista volt, lásd Henk A. G. Braakhuis: Agricola's View on Universals. In: *Rodolphus Agricola Phrisius 1444–1485*. Ed. Fokke Akkerman – Arjo J. Vanderjagt. Leiden, 1988. (Brill Studies in Intellectual History 6.) 237–247.; Lodi Nauta: From Universals to Topics. The Realism of Rudolph Agricola, with an Edition of His Reply to a Critic. *Vivarium* 50 (2012) 190–224.

tudományban, hanem a kontingencia világában, vagyis a praktikus döntések, a történelmi ítélkezés és a politika terén lehetett hasznosítani – ez utóbbi volt a dialektika felségterülete a humanisták számára.²⁹

Leuvenből a tankönyv hatása nem véletlenül sugárzott ki a jezsuita rend iskoláiba. A városban doktorált maga a híres jezsuita teológus, hitvitázó és egyháztanító, Roberto Bellarmino is. A dialektikának ez a gyakorlatias szemlélete a leuveni kommentárok enciklopédikus célkitűzéseiben is megmutatkozik. A tankönyv a predikamentumok szokásos porphürioszi fája mellett a fajok és nemek viszonyát összetett ágrajzon is illusztrálja, amelyről leolvashatjuk az élő és az élettelen teremtmények egymással való rokonságát, valamint a köztük lévő különbségeket.³⁰ Ezt a diagramot Bécsben Révayval is lemásoltatta a tanára.³¹ Hasonlóan járt el a tudománytan tárgyalásánál is. A habitusokat és a lélek képességeit kifejtve a leuveni tankönyv az emberi tevékenységek teljes taxonómiáját bemutatta a mesterségektől a művészeteken át a tudományig. Erre az adott alkalmat, hogy a habitus, vagyis a lélekben megrögzült morális és intellektuális diszpozíció fogalmát Arisztotelész már az *Organon*-ban is tárgyalja (*Kategóriák*, 8., 8b25–9a15.), nem csak a később tanulmányozandó *De animában* (2.5., 417a–418a.) és a *Nikomakhoszi etikában* (10.10., 1179a–1180a.).³² A habitusok megkülönböztetésén alapuló felosztáshoz természetesen diagram is tartozott a tankönyvben, Révay pedig ezt is átvezette a jegyzeteibe. Az ágrajz szerint az intellektuális habitusok vonatkozhatnak arra, ami mindig igaz (*semper verus*), ami mindig hamis (*semper falsus*), és ami időnként igaz, időnként hamis (*aliquando verus*). Az első kategóriába tartozik a teológiai és filozófiai bölcsesség, valamint a többi alacsonyabb rendű tudomány, míg a második egyszerűen a tudatlanságnak felel meg, végül a harmadik az ember szellemi és verbális tevékenységének egy bizonytalan episztemológiai alapokon álló, de nem kevésbé érdekes részét fedi: a véleményt (*opinio*) és a gyanút (*suspicio*).³³ Révay logikatankönyve tehát, ha kitérőleg is, de foglalko-

29 Agricola dialektikai és retorikai gondolkodásáról lásd Marc van der Poel: *Humanist Rhetoric in the Renaissance: Classical Mastery?* In: *Latinitas Perennis I: The Continuity of Latin Literature*. Ed. Wim Verbaal – Yanick Maes – Jan Papy. Leiden, 2007. 119–138.; Uő: Aristotle in Rudolph Agricola's *De Inventionem Dialectica*. In: *Rhetorical Arguments. Essays in Honour of Lucia Calboli Montefusco*. Ed. Maria Silvana Celentano – Pierre Chiron – Peter Mack. Hildesheim, 2015. 341–52.; Uő: Introduction. In: Rodolphe Agricola: *Écrits sur la dialectique et l'humanisme*. Trad. Marc Van der Poel. Paris, 2018. (Textes de la Renaissance 18.) 13–47., további bibliográfiával főként 315–319.

30 A porphürioszi fával rokon kora újkori diagramokról és az univerzálévítával kapcsolatos implikációikról lásd Paul Richard Blum: *Dio e gli individui: L' „Arbor Porphyriana” nei secoli XVII e XVIII*. *Rivista di filosofia neo-scolastica* 91 (1999) 18–49.

31 *Commentaria in Isagogen*, 52.; Révay jegyzeteiben: EFK, Ms. II. 272., 88r.

32 Nicolas Faucher – Magali Roques: *The Many Virtues of Second Nature. Habitus in Latin Medieval Philosophy*. In: *The Ontology, Psychology and Axiology of Habits (Habitus) in Medieval Philosophy*. Eds. Nicolas Faucher – Magali Roques. Cham, 2019. (Historical-Analytical Studies on Nature, Mind and Action 7.) 1–23.

33 *Commentaria in Isagogen*, 67.; Révay jegyzeteiben: EFK, Ms. II. 272., 139v.

zott a vélemény fogalmával, amelynek megváltoztatása a dialektikus és retorikus érvelés feladata.

A leuveni kommentárok szerzői igyekeztek a logika keretén belül egyfajta propedeutikát kínálni több diszciplína tanulmányozásához is. Az egyik legmeglepőbb talán a fiziognómia részletes tárgyalása. Az arc és a test tulajdonságait mint az érvelés számára potenciálisan hasznos jeleket ugyan Arisztotelész is érinti röviden az *Első analitikában* (2.27., 70a–70b.), a leuveni tankönyv azonban Jacques Lefèvre d'Étaples alapján részletes áttekintést közöl táblázatos formában a különböző fiziognómiai jegyekről.³⁴ Sajnos Révay jegyzeteiben ennek a résznek nem találjuk nyomát, de azt tudjuk, hogy országtörténetében, a *De monarchiában* olykor használt fiziognómiai jellemzést a történelmi alakok megítéléséhez, mint például az állítólag testi hibával született Könyves Kálmán megítélésekor.³⁵ Nem zárható ki, hogy volt példánya a leuveni dialektika nyomtatott változatából, ugyanis közeli oldalági leszármazottja és turóci főispán-utóda, Révay V. Ferenc 1651. évi könyvjegyzékében két *Isagoge* címen leírt könyvet is találunk, és tekintettel a mű elterjedtségére, illetve számos kiadására, akár azonos is lehet a hasonló című munkával.³⁶

Egy másik fontos tankönyv, amelyet Révay jegyzetei alapján azonosíthatunk, a matematika és az asztronómia tanulmányozását szolgálta. Ezekhez a tárgyakhoz Révay tanára a Collegio Romano híres tanárának, a matematika-oktatást megújító Christophorus Claviusnak a tankönyvét használta, amely a szokásos középkori tekintély, Johannes de Sacrobosco *De sphaera mundi* című művét kommentálta.³⁷ Clavius különféle programadó pedagógiai írásában a matematikaoktatás fontosságát a szent nyelvek tanulmányozásával kezelte egy szinten, és úgy gondolta, hogy a matematika és a csillagászat számos gyakorlati haszna mellett a klasszikus költők jobb megértését is lehetővé teszi.³⁸ Ennek megfelelően számos, a memorizálást segítő latin verset szerepeltet művében, az állatövi csillagképek felsorolásához például Manilius *Astronomicájá-*

34 *Commentaria in Isagogen*, 236–237.: „Descriptio signorum, a Iacobo Stapulensi ex Aristotele et Adamantio Physiognomio collecta”.

35 Révay: *De monarchia*, I. 306–309. (2.7.1–6.)

36 Varga András: *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Bp.–Szeged, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.) 160. („Isagoge”), 162. („Isagoges”). A Révay család könyvtárának sorsáról: Klára Komorová: A Révay család könyvtára Szklabinán. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgűjtemények 1500–1700*. Szerk. Monok István. Bp., 2005. 157–167.

37 Az általam használt bővített kiadás: Christophorus Clavius: *In Sphaeram Ioannis de Sacro Bosco commentarius*. Romae, 1585.

38 Ezt tankönyvének előszavában is kifejti. (Clavius: *In Sphaeram*, 7–8.) Clavius pedagógiai reformjáról, különösen pedig a matematika és a nyelvoktatás kapcsolatáról vallott nézeteiről lásd Antonella Romano: *La Contre-Réforme mathématique. Constitution et diffusion d'une culture mathématique jésuite à la Renaissance (1540–1640)*. Rome, 1999. 94–95.; Ugo Baldini: The Academy of Mathematics of the Collegio Romano from 1553 to 1612. In: *Jesuit Science and the Republic of Letters*. Ed. Mordechai Feingold. Cambridge, 2003. 47–98., főként 52.; Michael John Gorman: *The Scientific Counter-Revolution: The Jesuits and the Invention of Modern Science*. London, 2020. 18–22.

nak részletét hozza, Révay kézirata pedig többek között ezt is átveszi tőle.³⁹ Az ilyen önmagán túlmutató, enciklopédikus célokkal művelt matematika nem lehetett idegen Révaytól, aki – mint már említettem – történeti műveiben is átvette Bodin numerológiai spekulációit a szerencsés és katasztrofális évekkel, az egymást váltó prosperáló és hanyatló korszakokkal kapcsolatban. Révay a szokásos módon némi gyakorlati ismeretet is szerzett Bécsben a csillagászat területről, tanult például a kvadráns és az asztrolábium használatáról.⁴⁰ Hasonlóan a katolikus egyházi pályára készülökhöz, ő is tanult a *computus*ról, a húsvét meghatározásának módszertanáról. Jegyzetei azonban egy társadalmi szempontból is fontos újításról, a Gergely-féle naptárreformról is beszámolnak, és annak indoklását több oldalon keresztül részletezik.⁴¹

A naptárreform ügye Révayt későbbi karrierje során is elkísérte. Protestánsként bizonyára ő is felfigyelt a viták teológiai következményeire. Az evangélikus Strasbourghban, ahol tanulmányait folytatta, a kezdetektől fogva vitatták az újítást, 1583-ban pedig olyan értekezést adtak ki, amely a naptár ügyét a protestáns apokaliptika keretében tárgyalta, Antikrisztusnak nevezve a pápát.⁴² A Révayt is tanító Melchior Junius pedig még 1595-ben is olyan baccalaureusi disputációkat elnökölt, amelyekben ezt a kérdést vitatták meg.⁴³ Nem ismeretlenek a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben folyó, felekezeti színezetet öltő viták sem. Amikor II. Rudolf császár 1583 októberében elrendelte a Gergely-naptár bevezetését, a magyarországi katolikusok azonnal átálltak az új rendszerre.⁴⁴ Erdélyben viszont a váradi jezsuitáknak, Wolfgang Schrecknek és Arator Istvánnak fel kellett vennie a kesztyűt a protestáns Beregszászi Pállal és Matthias Thoraconymusszal szemben. 1588-ban a pozsonyi országgyűlés 28. cikkelyének ismét meg kellett erősítenie az új

39 Manilius: *Astronomica*, 1., 263–274.; Clavius: *In Sphaeram*, 237.; Révay kézirataiban: EFK, Ms. II. 272., „In sphaeram Ioannis de Sacrobosco commentaria”, 24v. (az asztronómiai részben előlről kezdődik a fólíószámolás).

40 EFK, Ms. II. 272., „In sphaeram...”, 60v–65r. („De astrolabio”), 66r–67r. („Fabrica et usus duplicis quadrantis horarii”).

41 EFK, Ms. II. 272., „In sphaeram...”, 55v–56v. Az 55. levél verzóján a következő összefoglalást olvashatjuk a margón: „In annis 1580 sedes suas novilunia anticiparent 5 diebus et aliquid amplius.”

42 Lambert Floridus Plieninger: *Kurtz Bedencken von der Emendation deß Jars, durch Babst Gregorium den XIII. fürgenommen vñ von seinem Kalender nach jhm Kalendarium Gregorianum perpetuum intituliert: Ob solcher den Protestierenden Ständen anzünemen sie oder nicht*. Strasbourg, 1583. (VD16 P 3479.)

43 A megvitatott kérdések a következők voltak: „Quare Aequinoctia et Solstitia suas sedes mutant in Calendario?”; „Cur Gregorius XIII Pontifex Romanus Aequinoctium Vernum reducendum ad Martij XXI diem statuerit?” A disputációk Szenci Molnár Albert hagyatékában maradtak fenn. Lásd Imre Mihály: „Úton járásnak megírása”. *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*. Bp., 2009. (Humanizmus és Reformáció 31.) 30.

44 A rendelet októberben jött ki, és a nagyszombati nyomda máris kiadott egy javított kalendáriumot az év utolsó három hónapjára: *Calendarii novi iussu s. d. n. Gregorii papae XIII correcti fragmentum, postremis tribus mensibus anni 1583 inveniens*. Tyrnaviae, 1583. (RMNy 529.)

kalendárium használatának előírását, az uralkodó pedig kénytelen volt figyelmeztetni a bártfai nyomdászt, David Gutgesellt, hogy már nem szabad ókalendáriumot kiadnia. Révayról tudjuk, hogy maga is részt vett azon az 1599. évi diétán, amelynek 45. cikkelye már egyenesen komolyabb pénzbüntetést helyezett kilátásba azoknak, akik még mindig a régi naptárt nyomtatják ki.⁴⁵ Révay végül a *De monarchiában* is hozzászólt a kérdéshez. Ez alapján úgy tűnik, hogy kibékült a Gergely-naptárral, ugyanakkor evangélikus pápaellenessége kiütközik a szövegből: amikor Rudolf uralkodását értékeli, jónak látja kiemelni, hogy az új naptár magyarországi bevezetése nem a pápa, hanem az uralkodó erőfeszítéseit dicséri. Protestáns létére valószínűleg elfogadta az új naptár tudományos megalapozottságát és szükségességét – ebben talán a bécsi jezsuitáknál folytatott és most bemutatott tanulmányainak is szerepe volt –, ám arra nem volt hajlandó, hogy azt a pápa kizárólagos érdemeinek tulajdonítsa, inkább fogadta el ebben a kérdésben a világi tekintély, azaz az uralkodó akaratát.⁴⁶

Skolasztikus váza ellenére Révay filozófiai képzésében találhatunk tehát mind a gyakorlatias humanista dialektika törekvéseire rezonáló elemeket, mind pedig olyan konkrét tárgyi ismereteket, amelyekre későbbi politikusi és történetírói karrierje során reflektálni tudott. Önállóan, vagyis nem diktálás alapján és pusztán másolással készült kézirata nem maradt fenn a bécsi tanulmányainak idejéből, mégis sejthető, hogy a jezsuiták által is adaptált *copia*-tan és az imitáción alapuló pedagógia jól felkészítette őt azoknak a jegyzetelési technikáknak az elsajátítására, amelyek strasbourgi éve alatt meghatározónak bizonyultak.

A strasbourgi közhelygyűjtemény cicerói váza

1588 őszén már az evangélikus Strasbourgban találjuk Révayt. A Ramus-tanítvány Johann Sturm által alapított híres gimnázium fő erőssége a humanista nyelvi és retorikai képzés volt. Mint a Sturmhoz fűződő híres jelmondat (*sapiens atque eloquens pietas*) is mutatja, az iskola alapítója úgy gondolta, hogy a nyelvi tisztaság és gazdagság az ékesszólással párosulva tiszta és gazdag teológiai ismereteket tesz lehetővé. Ennek jegyében tanulmányozta diákjaival

45 Révay részvételéről az 1599. évi pozsonyi országgyűlésen lásd Bónis: *Révay Péter*, 18.; a Gergely-naptárról folytatott magyarországi vitákról a teljesség igénye nélkül lásd Nagy Balázs: A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* 103 (1986) 60–67.; Sebők Marcell: *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*. Bp., 2007. (Mikrotörténelem 1.) 133–160.

46 Révay: *De monarchia*, II. 272–273. (6.145.7.): „Egyébként Rudolf császári uralkodásának kezdetén újította meg XIII. Gergely pápa a naptárt, amelynek átvételét és használatát a pápa előírta az összes saját földjén és birtokán, és más keresztény országoknak és tartományoknak is ajánlotta, s így elhatározta, hogy Magyarországra is bevezeti. Többet számított viszont az úgyszólván Rudolf császár tekintélye és rendelete, aki büntetésként súlyos bírság kifizetését és szigorú fenytést helyezett kilátásba, s ezzel elérte, hogy ennek a megújított naptárnak a használatát a Magyar Királyságban nyilvánosan elfogadják.”

az antik retorikát, mindenekeelőtt Cicero műveit, és Erasmust folytatva különös figyelmet fordított a lexikográfia és a parömiológia (a proverbiumok és bölcsmondások tudománya) művelésére. Ennek megfelelően Sturm tanítványai és fiatalabb tanártársai, mint Melchior Junius, Ludwig Hawenreuter és Johann Lang, szinte ontották magukból a különféle szókincstárakat, szótárakat, nyelvi thesaurusokat.⁴⁷ A nyomtatott kézikönyvek mellett erős igény mutatkozott arra is, hogy a tanulók maguk is összeállítsanak saját használatra kéziratoss gyűjteményeket. A szintén Strasbourghban tanító Johann Bentz egyik kiadványa egyenesen a kivonatolást volt hivatott megkönnyíteni a tanulóknak azzal, hogy négyféle tudományterület számára kínált nomenklaturát, azaz listát az excerpáláshoz használandó kulcsszavakról: a filozófiához, a teológiához, a dialektikához és a retorikához.⁴⁸ Ez a fajta képzés Révay számára nem jelenthetett különösebb váltást a nyelvi bőségre szintén figyelmet fordító jezsuita oktatás után – különösen mivel a *Ratio studiorum* összeállítói sokat merítettek a strasbourgi gimnázium tanrendjéből, és a jezsuita oktatás forrásvidékét ugyanúgy a francia egyetemek módszertani változatosságra törekvő, a tanulók rendszeres gyakorlását előíró módszerében kell keresnünk (*modus Parisiensis*), mint Sturm pedagógiai programja esetében.⁴⁹

A parömiológia területén később kimondva is komoly rivalizálás folyt a strasbourgi protestánsok és a jezsuita oktatók között. 1618-ban ugyanis a Strasbourgtól húsz kilométerre fekvő elzászi kisváros, Molsheim jezsuita kolégiuma egyetemi rangot kapott. Amikor 1681-ben Elzász francia terület lett, az intézmény Strasbourghba költözött, és az akkor már szintén egyetemi rangra emelt protestáns akadémiával egy ideig párhuzamosan működött.⁵⁰ A molsheimi jezsuiták azonban már kezdetől fogva nyomás alatt tartották a strasbourgi oktatókat. Az egyetem alapítása után ugyanis nyomdába adták saját kiadásukat Conrad Lycosthenes *Apophthegmatájából*. A könyv eredetileg Erasmus gyűjteményének alfabetikusan rendezett kiadása volt, és érdekes módon a jezsuiták az általános katolikus gyakorlattal ellentétben meghagyták Erasmus nevét a címlapon, csupán a könyvből gyomlálták ki a vallási vagy

47 A strasbourgi parömiológiáról való tudnivalókat az ott tanuló magyar hallgatók vonatkozásában jól összefoglalja: Imre: „Úton járásnak megírása”, 28–46. Sturm pedagógiai elveiről még Imre Mihály: *Doctrina és eloquentia* egysége: Johann Sturm: *De amissa dicendi ratione*. In: *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmétörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*. Szerk. Papp Ingrid. Bp., 2020. 207–221.

48 Johann Bentz: *Locorum communium comparandae rerum et exemplorum copiae, accomodatorum, genera quatuor*. Strasbourg, 1588. (VD16 B 1729.)

49 Lukács: *Monumenta paedagogica*, I. 617–618. és 632–636. (a közös forrásvidékről); IV. 532. és 554. (a Sturm-féle tanrend jezsuita recepciójáról). A közös forrásokhoz még: Gabriel Codina: *The „Modus Parisiensis”*. In: *The Jesuit Ratio Studiorum: 400th Anniversary Perspectives*. Ed. Vincent J. Duminuco. New York, 2000. 28–49.

50 Simona Negruzzo: *L'armonia contesa: Identità ed educazione nell'Alsazia moderna*. Bologna, 2005. Idézi Grendler: *Jesuit Schools*, 18–20.

morális okokból kényes szöveghelyeket.⁵¹ Mivel azonban a később bázeli kariert befutó Lycosthenes elzászi születésű volt, a strasbourgiak joggal érezheték úgy, hogy a jezsuiták kiadványa az ő szellemi örökségüket sajátítja ki. A kötetre reagálva a strasbourgi satirikus költő, Theophil (Gottlieb) Dachtler kiadott egy fiktív beszámolót, amelyben a jezsuiták összegyűlnek a Parnaszus hegyén, hogy Apolló előtt bepanaszolják a német protestáns egyetemeiket. Kísérletükkel persze csúfos kudarcot vallanak, és még Lycosthenes vádló szelleme is megjelenik, aki részletesen felsorolja könyvének megcsonkított passzusait.⁵²

A Sturm és tanítványai által művelt, erasmusi alapokon álló parömiológia több Strasbourgba látogató magyar diákra is nagy hatást tett. Az első magyar közmondásgyűjtő és szóláskutató, Baranyai Decsi János az itt szerzett élményei hatására adta ki 1598-ban válogatását Erasmus *Adagiájából*, amelyben a közmondások görög és latin változata mellett magyar fordításukat is feltüntette.⁵³ Szenci Molnár Albert pedig, aki Bentz tanítványa volt, itt kezdte el vezetni 1592-ben a naplója kéziratában fennmaradt közhelygyűjteményét, amelynek szerkesztéséhez elsősorban Bentz fent említett könyvének filozófiai tárgyú közhelytitulusai szolgáltak mintául.⁵⁴ A városba érkező Révay is hozzájuk hasonló módszereket követett jegyzetei összeállításakor. Rövid ideig az idős Sturm óráit hallgatta, majd miután őt kálvinizmusa miatt elmozdították az akadémia éléről, Melchior Junius tanítványa lett. Vezetésével a diákok számos szónoklatot adtak elő, amelyekből Junius többkötetes antológiát szerkesztett. Ez őrizte meg Révay orációit is, köztük a választási csalással vádolt Murena védelmében elmondott Cicero-beszéd (*Pro Murena*) dramatizált előadását, amelyben Révay a praetor szerepét játszotta, egy szónoklatot a vadászat előnyeiről, valamint egy Cicero dicsőítésére előadott, a diáktársakat

51 A szerkesztők még idézik is Erasmus véleményét arról, hogy mi különbözteti meg az *adagiū*-mot az *apophthegmātōl*: „Ad rem autem redeuntēs, inter alia quae Adagiis confinia ponuntur, etiam Erasmo teste, sunt Apophthegmata, quae nec alio modo differunt ab Adagiis quam sententiae.” *Apophthegmata, ex probatis Graecae Latinaeque linguae scriptoribus, Conrado Lycosthenes auctore collecta, et per locos communes iuxta seriem Alphabeti digesta: Superiorum iussu unius e patribus Societatis Jesu studio accurate recognita, ab omni obscoenitate et impietate expurgata, et admodum locupletata ... Accesserunt parabolae, sive similitudines, per Erasmus ex Plutarcho, Seneca et aliis authoribus excerptae. Coloniae, 1618. *3r. (VD17 3:310153C.)* A bevezetőt nem írta alá a szerzője, és a nyomtatvány nem árulja el a jezsuita szerkesztők nevét.

52 A Lycosthenes ügyéről szóló rész címe: Vernerer bericht, so Conradus Lycosthenes von Rufach, den Herren Commissarijs nach obgeschribenem examine, seinem erpieten nach, übersandt hat. In: Gottlieb Dachtler: *Relatio ex Parnasso*. Strasbourg, 1619. 58. (VD17 12:114863L.)

53 Gyula Paczolay: János Baranyai Decsi and his *Adagia*. *Acta Ethnographica Hungarica* 45 (2000) 271–294.; Uő: Baranyai Decsi Csimor János, a szóláskutató. In: Benkő Samu – Holler László – Paczolay Gyula – Buzogány Dezső – Tóth István – Bányai Réka: *Baranyai Decsi Csimor János emlékezete*. Kolozsvár, 2001. (Erdélyi Tudományos Füzetek 235.) 15–29.

54 Erről lásd tanulmányomat: Gábor Förföldi: From Commonplacing to Expressing Confessional Identity. The Sturmian Paroemiology in Strasbourg and the Hungarian Albert Szenci Molnár. *Journal of Latin Cosmopolitanism and European Literatures* 9 (2022) 32–68. DOI: <https://doi.org/10.21825/jolcel.81969>.

Cicero olvasására buzdító beszédét.⁵⁵ Ez a nevelési program tehát a nemesi erényeknek igyekezett tükröt tartani, emellett pedig kiemelt szerepe volt a jogi ismeretek és a törvényszéki szónoklás elsajátításának. Ezt mutatja Révay disputációja is, amely a kölcsön jogi vonatkozásait taglalta. Ezt kivételesen egy másik tanár, Paul Graseck elnökölte, ami azt is jelenti, hogy Révay a Juniusnál végzett retorikai tanulmányai mellett egy másik tanárnál jogot is hallgatott Strasbourgban.⁵⁶

Révaynak az *Annotationes morales historicae* címen ismert közhelygyűjteménye azonban minden bizonnyal Junius útmutatásai alapján készült. 279 levélből áll, amelynek mindegyike megfelel egy-egy toposznak. Tartalmát tekintve a kézirat nemcsak a strasbourgi tanárok preferenciáit tükrözi, hanem itt-ott Révay személyes érdeklődését is. Abban Szenci Molnár Albert közhelygyűjteményére hasonlít, hogy ő is előszeretettel kivonatolja olyan magyar vonatkozású humanisták műveit, mint Antonio Bonfini és az őt kiadó Zsámboky János (Johannes Sambucus).⁵⁷ A két strasbourgi jegyzetelőkönyv alapján megkockáztathatjuk, hogy a Strasbourgban tanuló magyar ifjúság tudatosan kereste a magyar vonatkozású szellemi elődöket a filológia és a história világában. Révaynak azonban nem állhatott még rendelkezésére Bentz néhány évvel későbbi útmutatója, így Molnáréval szemben közhelygyűjteményének szerkezete meglehetősen esetlegesnek, sőt helyenként következetlennek és redundánsnak hathat.⁵⁸ Ez annál is meglepőbb, mert Révay tisztában volt az

55 Melchior Junius: *Orationum, quae Argentensi in Academia exercitii gratia scriptae et recitatae ab illustribus, generosis, nobilibus et aliis ... pars prima*. Strasbourg, 1592. 38–42. (szónoklat az apagyilkosságról) (VD16 J 1115); Melchior Junius: *Orationum ... pars secunda*. Strasbourg, 1592. 10–14. (szónoklat a vadászatról), 115–119. (Révay előszava diáktársainak a négy sarkalatos erényről tartott szónoklataihoz), 210–230. (a Cicerót dicsőítő beszéd), 250–252., 271., 281–282. (a Murena-per előadásában elmondott szövegrészei). (VD16 J 1116.)

56 *Disputatio de mutuo, materia non minus difficili quam utili, in Incltyti Argentoratensium Academia exercitii causa a ... Petro de Rewa ... Ungaro conscripta, et praeside ... Paulo Graseccio I. U. D. Mense Martio defensa*. Strasbourg, 1591. (VD16 ZV 22982.) Lásd Tóth: Egy lutheránus főrend politikai testamentuma, 20.

57 Néhány példa: EFK, Ms. II. 253., 33r–v., 44r., 50r., 84r., 85r.

58 A kézirat tartalomjegyzéke a közhelyek felsorolásával (a fóliószámozásban ejtett hibák Révaytól származnak): Munificentia, liberalitas, benignitas (1r.); Prodigalitas, prodigus (2r.); Avaritia (3r.); Magnificentia (4r.); Magnanimitas, fortitudo (5r.); Pusillanimitas (6r.); Superbia, arrogantia (7r.); Modestia (8r.); Ambitio (9r.); Mansuetudo, clementia (10r.); Ira, iracundia (11r.); Eloquentia, orator (12r.); Studia, doctrina (13r.); Philosophia (14r.); Joci, facetia, ludi (15r.); Respublica, regnum (16r.); Disputatio (17r.); Orator, eloquens, eloquentia (18r.); Ingenium (19r.); Epistola (20r.); Magistratus, princeps (21r.); Fama, existimatio (22r.); Conscientia (23r.); Victoria (24r.); Exordium (25r.); Adhortatio, monitio (26r.); Senectus (27r.); Laus (28r.); Continentia (29r.); Jactantia, jactator (30r.); Mors (31r.); Ingratitudo (32r.); Crudelitas (33r.); Urbs, civitas (34r.); Facilitas, comitas, humanitas, lenitas (35r.); Excidium (36r.); Veritas (37r.); Mendacium (38r.); Proditio, proditor, defectio (39r.); Scurrilitas (40r.); Facies, persona (41r.); Metus (42r.); Prodigia, miracula (43r.); Historia, historicus (44r.); Pudor, verecundia (45r.); Labor, diligentia, studium, sedulitas (46r.); Conversatio (47r.); Humorositas, facilitas, comitas, lenitas (48r.); Consuetudo, usus (49r.); Fluvius, amnis, inundatio (50r.); Curiositas (51r.); Credulitas, facilitas (52r.); Largitiones, munera, Magist[ratum] venditio (53r.); Suspicio, Diffidentia

(54r.); Amicitia, Amicus (55r.); Justitia (56r.); Mores (57r.); Homo (58r.); Terrae motus (59r.); Grando, pluvia, tempestas (60r.); Medicus, medicina (61r.); Ebrietas, ebrius (62r.); Natio (63r.); Adulator, adulatio (64r.); Levitas, inconstantia (65r.); Bellum (66r.); Pax (67r.); Fortuna (68r.); Virtus (69r.); Divitia, dives (70r.); Audacia (71r.); Nobilitas, nobilis (72r.); Legati (73r.); Peregrinatio, peregrini (74r.); Solitudo, mona[c]hus (75r.); Gratitude, pietas (76r.); Sacrilegium (77r.); Silentium, taciturnitas (78r.); Consolatio (79r.); Avaritia (80r.); Magistratus, princeps (81r.); Libertas (82r.); Servitus (83r.); Homicidium, parricidium (84r.); Turca (85r.); Ars (86r.); Subditus (87r.); Servus (88r.); Decorum (89r.); Jurisprudentia, jurisperitus (90r.); Castitas, pudicitia (91r.); Leges (92r.); Miles sive ars militaris (93r.); Judicium, iudex et iudicis iniusti poena (94r.); Maeror, maestitia, dolor (95r.); Gaudium (96r.); Sobrietas (96r.) [sic!]; Voracitas, edacitas (97r.); Libido, Venus, adulteria (98r.); Severitas (99r.); Otium, recreatio, ludus (100r.); Testis, testimoniu[m] (101r.); Aetas (102r.); Doctrina, eruditio, studia, litterae (103r.); Imperator, dux (104r.); Fortitudo, magnanimitas (105r.); Natura (106r.); Patrimonia, haereditas (107r.); Juventus, adolescentia (108r.); Senectus (109r.); Gloria, laus (109r.) [sic!]; Foenerator, foenus, usura (200r.) [sic!]; Prudentia (201r.); Utilitas (202r.); Voluptas (203r.); Agricultura (204r.); Anima (205r.); Memoria, oblivio (206r.); Exilium (207r.); Coniugium, coniunx, uxor, nuptiae (208r.); Convivium (209r.); Luxus, luxuria (210r.); Aristocratia, optimates (211r.); Populus, democratici, democratia (212r.); Honor (213r.); Egestas, paupertas (214r.); Concordia (215r.); Invidia (216r.); Coniugiu[m], matrimoniu[m] (217r.); Impietas, blasphemia (218r.); Patria (219r.); Tumultus, seditio (220r.); Oratio, precatio (221r.); Indoctus, inscitia (222r.); Praeceptor (223r.); Discipulus (224r.); Tributum, vectigal (225r.); Exercitatio (226r.); Ludus, recreationes (227r.); Parentes (228r.); Accusatores, calumniatores, obtrektor (229r.); Precatio, Deus et nominis divini invocatio (230r.); Furtum, fur (231r.); Morbus, A[e]lgrotatio (232r.); Impietas (233r.); Odium, discordia (234r.); Donum, donatio (235r.); Politicus (236r.); Somnis (237r.); Femina, mulieres, Matrona (238r.); Speculatio (239r.); Religios[us], Religio (240r.); Fug[a]l[citas vel inconstantia reru[m] humanar[um] (241r.); Musica (242r.); Stratagema (243r.); Venatio (244r.); Poena (245r.); Physica (245r.) [sic!]; Geometria (246r.); Mathematica, astronomia (247r.); Annus (248r.); Imagines, statuae (249r.); Episcopus, episcopatus (250r.); Papa, pontifex, pontificatus (251r.); Educatio (252r.); Summum bonum (253r.); Vindicta, poena (254r.); Temperantia (255r.); Pictor, pictura (256r.); Patientia, moderatio (257r.); Ultio, vindicta privata (258r.); Ebrietas (259r.); Equestris ars (260r.); Funus (261r.); Felicitas (262r.); Iusiurand[um] (263r.); Leges (264r.); Lingua (265r.); Scelus, peccatum, error, flagitiu[m] (266r.); Fuga (267r.); Cupiditas nov[orum] (?), concupiscentia (268r.); Detractio, obtrektatio, calumniator (269r.); Tyrannus, tyrannis (270r.); Amor subditor[um], amor paternus (271r.); Scientia (272r.); Senator, consiliarius (273r.); Sapiens, sapientia (275r.) [sic!]; Incontinentia (276r.); Medicus (277r.); Mercatura (278r.); Bellum (279r.); Appellatu[m] (280r.); Magistratus, princeps (281r.); Iudex (282r.); Monarchia, regnum, rex (283r.); Constantia, perseverantia (284r.); Crudelitas (285r.); Occasio (286r.); Tutor, tutela (287r.); Ignavia (288r.); Arma (289r.); Magia, magicus (290r.); Peculatus (291r.); Inimicitia (292r.); Chorea (293r.); Gloria (294r.); Vestitus (295r.); Stultitia, stultus (296r.); Magistratus (297r.); Academia, schola (298r.); Testamentu[m] (299r.); Filii, liberi (300r.); Infamia, infamis (301r.); Gladiatoria Palaestra (302r.); Templum (303r.); Peregrinatio, peregrini (304r.); Bonor[um] communicatio (305r.); Obscuritas (306r.); Pastor (307r.); Ignobilitas (308r.); Poësis, poëta (309r.); Auctoritas (310r.); Fortuna (311r.); Fatum (312r.); Festinatio, celeritas (313r.); Temeritas (314r.); Procrastin[atio], cunctatio (315r.); Bona externa seu fortunae (316r.); Robur seu vires corporis (317r.); Forma, formositas (318r.); Dies natalis, festu[m], dies festi (319r.); Corporis exercitationes (220r.) [recte: 320r.]; Natatio (221r.) [recte: 321r.]; Sagit[t]andi ars seu usus (322r.); Aucupium (323r.); Nox (324r.); Dissimulatio, occultatio, simulatio (325r.); Amicitia, amicus (326r.); Oboedientia (327r.); Consultatio, deliberatio (328r.); Foedus, societas (330r.) [sic!]; Ira, iracundia (331r.); Mors (332r.); Infernus (333r.); Mulier, femina, matrona (334r.); Frugalitas (335r.); Primogenitura (336r.); Magistratus, princeps (337r.); Alea (338r.); Somnium (339r.); Adulator, adulatio (340r.); Sepultura, epithaphiu[m] (341r.); Electio (342r.); Bellum (343r.); Senectus (344r.); Asylum (345r.); Eventus (346r.); Fortuna (347r.); Leges (348r.); Iuris-

excerpálás történeti hagyományával. A kézírata elején ugyanis felsorol néhány klasszikus és újabb szerzőt, akik közhelygyűjteményeket állítottak össze, így megemlíti például Joannes Stobaeust, Valerius Maximust, Conrad Lycosthenest, valamint Dominicus Nanus Mirabellius *Polyantheáját* is, márpedig többük nevéhez fűződik komoly nyomtatott tradícióval rendelkező, hatékonyan rendszerezett kézikönyv összeállítása.⁵⁹

Ha rendet keresünk a rendetlenségben, elsőnek az tűnhet fel, hogy Révay megpróbált keresztutalásokkal úrrá lenni a jegyzeteit jellemző káoszon. Az is igaz, hogy Rudolphus Agricola és Erasmus útmutatásának megfelelően gyakran rendezte a kulcsszavakat dichotomikus párokba, például erények (*virtus*) és jellemhibák (*vitia*) szembenállásaként. Mindez az erény arisztotelianus definíciójából is következhetett számára, amely szerint az erény két szélsőséges ellentét között található középút, így például az igazi nagylelkűség a tékozlás és a fösvenység szélsőségei között helyezkedik el. Révay a legelső lapon meg is nevezi etikai ismereteinek forrását, amely a strasbourg-i professzor, Theophilus (Gottlieb) Golius *Epitome doctrinae moralis* című tankönyve volt. A mű Arisztotelész etikáját katekézisszerűen, kérdések és válaszok formájában dolgozta fel, így tárgyalva az erényeket és a jellemhibákat. Ha összehasonlítjuk a Révay jegyzetelőkönyvének elején szereplő címszavakkal a Golius által tárgyalt virtusok sorrendjét – amely természetesen szorosan követi az arisztotelészi korpusz erénytanát –, azonnal föltűnik a hasonlóság.⁶⁰

Talán meglepő lehet, de a kivonatolás módszertanát illetően a leginkább mégis Révaynak a Cicerót dicsőítő szónoklata igazíthat el minket. Az 1591. ja-

prudentia (349r.); Bibliotheca (350r.); Ignorantia (351r.); Divinatio (352r.); Divina providentia, Deus (353r.); Ars militaris, Miles (354r.); Vis, violentia (355r.); Mors (356r.); Divortium (357r.); Honestum (358r.); Pecunia (359r.); Monomachia (360r.); Dives, divitia (361r.); Avaritia (362r.); Iniustitia (363r.); Iniuria (364r.); Philosophia (365r.); Ebrietates (365r.). [sic!]; Aerariu[m], fiscus (366r.).

59 EFK, Ms. II. 253., [1v.]: „Auctores q[ui] locos communes scripserunt. / Stobaeus / Conradus Lycosthenes / Valerius Max[imus] / Polyanthea / Vitae Ciceronis et Demosth[enis]”. A bejegyzés vége talán Plutarkhosznak a két szónokról írott párhuzamos életrajzára utal. Révay arra a szakaszra gondolhatott, amelyben a szerző (egy nem túl érdekes) megjegyzést tesz a jegyzetelés fontosságára (*Démoszthenész*, 2).

60 EFK, Ms. II. 253., 1r.: „Liberalitas est virtus quae mediocritatem servat in expetendis, dandis et accipiendis pecuniis, qua de re plura vide in Comentariis M. Theophili Golij in Ethica Ar[istoteli]s ad Nicomachum, a me excerpta anno 1588 Argentorati, pagina – I.” A VD16 katalógusában szereplő összes kiadás 1588 utáni. Révay egyébként minden bizonnyal elvétette a lapszámot, mivel az általam vizsgált kiadásban az idézet a könyv harmadánál található, és nem túl valószínű, hogy más kiadásban az első lapra került volna: Theophilus Golius: *Epitome doctrinae moralis ex decem libris Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum*. Strasbourg, 1597. 147. (VD16 ZV 6893.) A könyv szerzője ugyanezen a lapon a *Nikomakhoszi etika* negyedik könyvében tárgyalt erényeket sorolja fel: „Liberalitas, Magnificentia, Magnanimitas, Modestia circa honores, Mansuetudo, Veritas, Comitas, et Urbanitas.” Arisztotelészt követve Golius is tárgyalja azokat a jellemhibákat, amelyek mint szélsőségek ezekhez az erényekhez tartoznak: a nagylelkűség (*generositas*) mellett a *profusio/prodigalitas* és az *avaritia* hibáját (153.), a *magnificentia* mellett a *luxus* és a *sordes* bűnét (160.), a *mansuetudo* mellett pedig a *lentitudó*t és az *iracundiá*t (172.) stb.

nuár 8-án elhangzott beszédben Révay a szónokok mintaképeként mutatja be a római orátort. Miután Plutarkhosz alapján ismerteti életrajzát, Révay különféle szempontokból értékeli életművét, kiemelve dialektikai és retorikai értékezeinek fontosságát. Beszéde végén felsorolja, a nyilvánosság mely területein lehet hasznát venni a szónoki képességeknek: a szószerkenésben, a fejedelmi udvarban, a bíróságon, a diplomáciában, sőt a magánbeszélgetésekben is. A beszédnek egy igen terjedelmes szakaszát Révay Cicero szövegei és a bennük található történeti exemplumok toposzok szerinti felosztásának szenteli. E tematikus analízis után szónoki és stilisztikai eljárások szerint is csoportosítja Cicero beszédeit, példákat hozva a digresszió, az amplifikáció és az indulatkeltés mesterfogásaira.

Révay beszédében a Cicero szónoklataiban és más műveiben tárgyalt témákat négy nagyobb részre osztja: filozófiai, politikai, jogi, valamint egy általa szónoki közhelyeknek nevezett, vegyes tárgyú csoportra. Ezekben belül a beszéd minden résztémához, avagy közhelyhez egy vagy két Cicero-szónoklatot ajánl a hallgatóság figyelmébe.⁶¹ Mindennek eredménye egy kulcsszavakból álló rendszer, amelynek segítségével a tanulók maguknak is kivonatokat készíthetnek Cicero szövegeiből, hogy azt saját szónoki fejlődésük során kamatoztathassák. Álljon itt néhány példa: a vallás tárgyához a legjobb a *Pro domo sua* és a *De Haruspicum responsis*; az isteni gondviselés közhelyéhez a Catilina ellen mondott negyedik beszéd és a *Pro Milone*; a lelkiismeret erejéhez a *Pro Sexto Roscio* és megint csak a *Pro Milone*, a lélek halhatatlanságához pedig a *Pro Archia*.⁶²

Ezt a rendszert Révay persze nem önállóan alakította ki, hanem tanára útmutatásával és a Strasbourgban forgatott kézikönyvek és szövegkiadások nyomán. A *De imitatione oratoria* című művének függelékében Sturm is közölt már hasonló tematikus felosztást Démoszthenész és Cicero műveiről.⁶³ Alapos tematikus indexeket hoznak a Sturm és munkatársai által Strasbourgban publikált Cicero-kiadások is.⁶⁴ 1581-ben Cicero szónoklatait például a francia filológus, Denis Lambin (Dionysius Lambinus) emendációival és annotációival adták ki. A címlap szerint a kiadványt a szerkesztők „tézisekkel vagy közhelyekkel” (*thesibus item seu locis communibus*) bővítve ajánlják az olvasók figyelmébe. A kötetek végén valóban többféle indexet is találunk, amelyek a gnóma- vagy adagiumszerű bölcsességek, a történeti példák és a filozófiai,

61 A szónoklat kapcsán Eckhardt és Bónis is röviden említi ezt a közhelylistát, részletes tartalmával azonban nem foglalkoznak (vö. Eckhardt: *Magyar szónokképzés*, 12–13.; Bónis: *Révay Péter*, 11.).

62 Iunius: *Orationum ... pars secunda*, 222.

63 Johannes Sturm: *De imitatione oratoria libri tres cum scholis eiusdem authoris, antea nunquam in lucem editi*. Strasbourg, 1574. (VD16 S 9941.)

64 Ez áll Cicero leveleinek Sturm által szerkesztett kiadására is: *M. Tullii Ciceronis alterum epistolarum volumen ... cum praefatione Ioan. Sturmii ad Wolfgangum Abbatem Campidunensem: Cum indice et Pauli Manutii annotationibus*. Strasbourg, 1541. (VD16 C 2960.)

nyelvi és retorikai szempontból érdekes szakaszok helyét mutatják.⁶⁵ A címlap által ígért mutatót azonban csak az első kötet végén találjuk meg *Index locorum communium* címmel.⁶⁶ Ezt az indexet Melchior Junius is feldolgozta 1594-ben kiadott könyvében, amelyben Cicero orációit kommentálja. A könyvben Révay tanára 21 közhelytémát fejt ki Cicero szónoklatai alapján (*Ex. M. Tul. Ciceronis orationibus loci aliquot communes*).⁶⁷ A könyv megjelenésekor Révay már újra Magyarországon tartózkodott. Mégsem lehetetlen, hogy a retorikai invenció tanításához Junius már korábban is használta a könyvben alkalmazott módszert, és hogy esetleg a mű bizonyos részei már Révay strasbourgi tanulmányai idején készen álltak. Mint látni fogjuk, a jegyzeteiben Révay hivatkozott is Juniusnak egy hasonló című kéziratára, amely részben legalábbis azonos lehetett a későbbi nyomtatott művel.

Cicero a Révay-féle közhelygyűjtemény egyik legtöbbet idézett szerzője. Ha összevetjük a kéziratot Révay Cicerót dicsőítő orációjával, valamint Junius könyvével, azonnal föltűnnek az egymással párhuzamba állítható hivatkozások. A szónoklatban Révay a lelkiismeret hatalmának toposzát például a *Pro Sexto Roscio Amerino* és a *Pro Milone* címen ismert védőbeszédekkel párosítja.⁶⁸ Ennek megfelelően a *Conscientia* közhelye alá ebből a két beszédből helyez el idézeteket a jegyzeteiben. (Ugyanitt egyébként a *Pro Aulo Cluentio* és Cicero Quintus nevű fivéréhez írott egyik levele is szerepel.)⁶⁹ A földrengések tár-

65 *Orationum M. T. Ciceronis volumen primum [secundum, tertium] ex emendatione Dionysii Lambini. Nunc primum brevibus, sed utilibus argumentis singularum orationum: thesibus item seu locis communibus, si qui occurrunt, eorumque tractatione.* Strasbourg, 1581. I–III. (VD16 C 3349.)

66 *Orationum M. T. Ciceronis volumen primum...* i1r–i5v: „de fama et existimatione laesa” (a locusushoz tartozó oráció: *Pro Quinctio*); „de accusatoribus falsis et iniquis calumniatoribus coercendis” (*Pro S. Roscio*); „de patricidii ... crimine” (*Pro S. Roscio*); „de officio magistratus” (*In Verrem* 2); „de difficultate et periculo accusandi” (*In Verrem* 3); „de testimoniis” (*Pro M. Fonteio*); „de scripti et sententiae controversia” (*Pro A. Caecina*); „de iure iuris[que] consultis” (*Pro A. Caecinna*).

67 Melchior Junius: *Ex. M. Tul. Ciceronis orationibus loci aliquot communes, eum in finem selecti atque explicati, ut eorundem tractandi ratio appareat.* Strasbourg, 1594. (VD16 C 3356.) Az első nyolc locus azonos az 1581. évi szövegkiadásban szereplőkkel. A maradék a következő: „De animadversionibus, notationibus et subscriptionibus censoriis” (*Pro. A. Cluentio*), „De iurisprudentia” (*Pro L. Muraena*), „De accusatoru[m] autoritate” (*Pro L. Muraena*), „De literarum studiis” (*Pro Archia Poeta*), „De laudis atque gloriae studio” (*Pro Archia Poeta*), „De religionis studio” (*De harispicum responsis*), „De gratitudine” (*Pro Cn. Plancio*), „De optimatum conditione et officio” (*Pro P. Sextio*), „De adolescentum voluptatibus et erratis” (*Pro M. Caelio*), „De vindicta privata et vi repellenda” (*Pro Milone*), „De ratione vera parandae potentiae” (*Philippica* 1), „De aetate magistratus” (*Philippica* 5), „De animadversionibus ac poenis” (*Philippica* 8).

68 Junius: *Orationum ... pars secunda*, 222.

69 EFK, Ms. II. 253., 23r.: „Cicero pro Cluentio. Si optimor[um] consilior[um] in omni vita testis conscientia, sine ullo metu summa cum volupta[te?] [recte: honestate] vivemus. [Cicero: *Pro Aulo Cluentio*, 58.] Et idem ad Q[uintum] Fratrem Ep[istu]la 1. P[rae]ter culpam et peccatum nihil est quod sit viro bono pertimescendum. [A valódi szöveg helye: Cicero: *Fam.*, 5.21.] / Idem pro Sexto Roscio Amerino Colon. 33. litt. c. Nolite putare q[uem] ad modum in fabulis saepe numero videtis, eos, q[ui] aliq[ui]d impie scelerateq[ue] commiserunt, agitari et perterreri furiar[um] taedis ardentibus. Sua quemq[ue] fraus et suus terror maxime vexat, suum quem-

gyában (*de terrae motu*) Révay a *De haruspicum responsis* című, a jóslás témáját érintő beszédre hivatkozik orációjában,⁷⁰ és ez a Cicero-mű a jegyzetelőkönny megfelelő rubrikája alatt is megjelenik.⁷¹ Révay néha nem közvetlenül Cicero műveire hivatkozik, hanem egy bizonyos *dictatára*, azaz egy Melchior Junius által tollba mondott szövegre, valamint egy *Theses et loci communes Ciceronis* című szövegre, amely valószínűleg azonos az 1581. évi strasbourgi Cicero-kiadás már említett jegyzetanyagával. Ez történik a közhelygyűjtemény *Homicidium, parricidium* címszója alatt,⁷² ahol is Révay a *Pro Rosció*t említi összhangban a Cicerót dicsőítő szónoklattal, amelyben az apagyilkosság büntetéséhez (*de parricidii poena*) javasolta a beszéd tanulmányozását.⁷³ Ugyanígy jár el, amikor a *Pro Rosció*ra hivatkozik a hamisan vádaskodók és a rágalalmazók témája kapcsán mind az orációjában (*de accusatorum multitudine et improbitate*),⁷⁴ mind a közhelygyűjteményében (*Accusatores, calumniatores, obtrectatores*).⁷⁵ Révay minden bizonnyal alaposan ismerte a Roscius védelmében mondott védőbeszédet: Rosciust apja meggyilkolásával vádolták, és – mint láttuk – Révay Junius elnökletével hasonló témában szónoklatot is tartott. Mind a hamis vádlók témája, mind az apagyilkosság *locusa*, amelyeket Révay Junius *dictatájából* és Cicero közhelyeiből idéz, megfeleltethető az 1581. évi kiadás indexének és Junius 1594-ben megjelent kommentárjának megfelelő szakaszaival.⁷⁶ Több

q[ue] scelus agitat, amentiaq[ue] afficit, suae malae cogitationis conscientiaeq[ue] animi terrent etc. [*Pro Sexto Roscio*, 67.] / Cicero *Pro Milone* Col. 179. litt. a. Arg[entorati] fol. 113. Magna vis est conscientiae, et magna in utramque partem: ut n[e]q[ue] timeant qui nihil commiserint, et poena[m] semp[er] ante oculos versari putent qui peccarint.” [*Pro Milone*, XXIII.61.] (Az utóbbi idézetnél feltüntetett fóliószám megegyezik az 1581. évi kiadás megfelelő helyével: *Orationum M. T. Ciceronis volumen III*, 113r.)

70 Junius: *Orationum ... pars secunda*, 217.

71 EFK, Ms. II. 253, 59r.: „Cicero in oratio[ne] de aruspici[m] responsis fol. Arg. 258: Non, inq[ui]t, ut in fabulis fieri solet deus aliqui[s] e caelo coetus ho[m]inum adit, versatur in terris, loq[ui]tur cum hom[ini]b[us], tum monet h[omi]nes, cum res metuendas mittit, intonatur sonitus, terrae-motus nunciantur horribiles.” [*De haruspicum responsis*, 28, 62] (Lásd a Révay által használt kiadást: *Orationum M. T. Ciceronis volumen II*, 258v. Révay a szakaszt nem pontosan idézi.)

72 EFK, Ms. II. 253., 84r.: „Vide etiam dictata d. Iunii de Thesiu[m] et locor[um] communium[m] Cic[er]onis in orationib[us] tractatione et usu, ubi reperies varias venustas hac de re, ex Platone, Ar[istote]le, Plutarcho, Seneca, C[icer]one, Demosthene et ex ipso etia[m] [...] allatas fol. 11o. Et ibidem fol. 12o oratione[m] de parricidio ad imitation[em] C[icer]onis p[ro] Roscio Amerino.”

73 Junius: *Orationum ... pars secunda*, 223.

74 Uo.

75 EFK, Ms. II. 253., 229r.: „Vide in dictatis, q[uae] [...] de Thesiu[m] et locor[um] communium Cice[ro]nis etc., locum co[m]munem de accusatorib[us] falsis et calumniatoribus coërcendis (depromptum ex oratione p[ro] Roscio Amerino fol. 27 v. 23) folio 6o.”

76 *Orationum M. T. Ciceronis volumen primum*, i1v–i2r.: „de parricidii ... crimine ... Locus est in orat. eadem pro S. Roscio ...”; i1v: „de accusatoribus falsis, & iniquis calumniatoribus coërcendis ... Locus est in orat. pro S. Roscio ...”; Junius: *Ex. M. Tul. Ciceronis orationibus loci*, 30.: „Locus communis de parricidii crimine. Ex Oratione pro Sex. Roscio Amerino”; 15.: „Locus communis de accusatorum falsorum et calumniatorum licentia coërcenda. Ex Oratione Ciceronis pro Sext. Roscio Amerino.”

mint valószínű tehát, hogy a szöveg, amelyet Junius a diákjainak tollba mondott Révay tanulmányai idején, közel állt a nyomtatásban is publikált változathoz.

A ciceroniánus ékesszólás alapos áttanulmányozása nem múlt el nyomtalanul, hiszen Révay történetírói munkásságán is számottevően érezteti hatását. A *De monarchiában* a Strasbourghban elsajátított logika mentén idézi Cicero szónoklatait. Akárcsak jegyzeteiben és a dicsőítő beszédében, országtörténetében is a jóslatok és csodás jelek értelmezése kapcsán fordul a római szónokhoz, és nem mulasztja el felidézni Murena védőbeszédét sem, amelyet strasbourgi diáktársaival együtt dramatizálva előadott.⁷⁷

A strasbourgi jegyzetek és Révay ciceroniánus politikai etikája

Strasbourgi éve alatt Révay kalauza a politikához szükséges gyakorlati bölcsesség (*prudencia*) és a történelemből levonható tanulságok terén is Cicero volt. A közhelygyűjtemény *Historia, historicus* címe részében több kivonatot is lejegyzett a római szónoktól, köztük ezt az egyszerű bölcsességet: „A tökéletes szónokról írott könyvében Cicero azt állítja, hogy aki nem tudja, mi történt születése előtt, örökre gyermek marad.”⁷⁸ A történelem ismerete, ahogy az egy szintén itt szereplő Arisztotelész-idézetből kiderül, a közügyek megtárgyalásához is nélkülözhetetlen.⁷⁹ A történelem politikai használhatósága azonban nem merül ki a benne rejlő retorikai potenciálban. Mint több szerző-

77 Lásd a szerzőnek az emberi állhatatlansággal kapcsolatos megjegyzését: „Proh quam multas mundus naturae vias lubricas ostendit” [Cicero: *Pro Coelio*, 41.] (Révay: *De monarchia*, I. 374. [3.17.7.]). Másutt a szöveg arról beszél, hogy Luxemburgi Zsigmondnak az oszmánokkal szemben elszenvedett veresége előtt megjelenő üstökös rossz előjel volt: „cometas semper calamitatum praeununtios fuisse” (Cicero: *De natura deorum*, 2.5.14; Révay: *De monarchia*, I. 456. [5.9.4.]). A téma a strasbourgi jegyzetekben is megjelenik (EFK, Ms. II. 224., 352r., *Divinatio* címszó alatt), akárcsak a Cicerót dicsőítő orációban, amely a *de coeli ardoribus, cometis, fulminibus* locushoz a Catilina elleni vádbeszédet ajánlja (Junius: *Orationum ... pars secunda*, 217.). Végül pedig a fegyveres tömeg politikai veszélyeit a *Pro Murenából* vett idézettel írja le egy helyen. Révay: *De monarchia*, II. 264. (6.142.3.): „Nullum fretum, nullus zephyrus, tot motus, tantas tam varias habet agitationes fluctuum, quantas perturbationes et aestus habet ratio comitiorum, potissimum armatorum.” (*Pro Murena*, 35.) Révay természetesen gyakran módosítja a klasszikus idézeteket annak érdekében, hogy jobban illeszkedjenek mondanivalójához és a szövegkörnyezethez.

78 EFK, Ms. II. 253., 44r.: „Cicero in Perfecto Oratore [felülről beszúrva: Col: 368. litt. e] nescire, inquit quid anteq[uam] natus sis acciderit est semper puerum esse.” (Cicero: *Orator ad M. Brutum*, 34.120.)

79 EFK, Ms. II. 253., 44r.: „Aristoteles lib. 1. Rh. Cap. 4. Ad publica consilia, diligenter perscriptam rerum gestarum [historiam?] esse scribit perutilem.” [Arisztotelész azt írja, hogy az alaposan megírt elmúlt dolgok igen hasznosak a közügyek nyilvános megtárgyalásához.] (*Rétorika*, I, 4.)

re, köztük Zsámboky János Bonfinihez írott előszójára hivatkozva írja,⁸⁰ a történetírás igazi ereje abban rejlik, hogy a múltbéli példák révén több tapasztalatot kínál, mint amennyi az egyes emberi élet során felhalmozható, és a történelem tanulmányozásának még az az előnye is megvan, hogy a valós politikai cselekvéssel ellentétben egyáltalán nem veszélyes.⁸¹ Hogy az egyén felkészülhessen a politikai életre, elengedhetetlen, hogy nagyszámú és lehetőleg minél változatosabb múltbéli példát megismerjen, ahogyan ezt Nicolaus Reusner itt idézett, a politikai ékesszólást tárgyaló értekezése is kifejti.⁸²

Révay a ciceroniánus politikai erkölcs egyik alapkategóriájának is külön rubrikát szentel *Honestum* cím alatt. Cicero *A kötelességekről* írott értekezésének harmadik könyvében fejti ki a tisztesség (*honestas*) és a hatékonyság (*utilitas*) később az ő nyomán topikussá vált dichotómiáját, és Révay is ennek a résznek a példázataira hivatkozik a közhelygyűjteményében.⁸³ A két fogalom azért is érdekes, mert Bodin – akinek Révayra tett hatása régóta foglalkoztatja a szakirodalmat – a történetírás módszertanáról írott *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* című művében egy helyen (3. fejezet) a történeti tárgyú jegyzeteles kapcsán azt javasolja az olvasónak, hogy az olvasott múltbéli példákat e két fogalom szerint kategorizálja, megjelölve, mely exemplumok felel-

80 EFK, Ms. II. 253., 44r.: „Historiae utilitatem officium atque p[ro]positum describit eleganter Joannes Sambucus in p[rae]fation[e] Bonfinij.” [A történelem hasznát, feladatát és célját ékesszólóan tárgyalja Zsámboky János a Bonfinihez írott előszavában.] Révay a következő két kiadás valamelyikét használhatta: *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*. Basel, 1568. (VD16 B 6593.); *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*. Frankfurt am Main, 1581. (VD16 B 6595.)

81 EFK, Ms. II. 253., 44r.: „Historiae utilitas p[rae]cipua periculis alior[um] sine periculo suo cautum sapientem[ue] fieri, exempla inde capere omnigena q[uae] ad usum tuum qualibet in re traducas.” [A történelem fő haszna az, hogy óvatossá és bölcsé teheti az embert mások veszedelmei által, saját magunk veszélyeztetése nélkül, és: hogy onnan mindenféle példát vehetsz, s bármilyen dologban a saját hasznodra fordíthatod őket.] A *Polyanthea*, ahonnan talán Révay ezt az idézetet merítette, Diodorus Siculus *Bibliotheca historica* című művének tulajdonítja azt: Dominicus Nanus Mirabellius – Bartholomaeus Amantius: *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus clebriorum sententiarum tam Graecarum quam Latinarum*. Köln, 1574. 368. (VD16 VD16 N 72.)

82 EFK, Ms. II. 253., 44r.: „Historia est perpetuus thesaurus exemplorum et pictura ac veluti theatrum totius vitae humanae omnibus mundi aetatibus ac temporibus congruens, cuius ea vis est ut exemplis et varietate consiliorum et eventuum ad omnem vitae usum nos providos et circumspectos efficere possit.” [A történelem példák örök kincstára és tablója, mintegy az egész emberi élet színháza, amely megfelel a világ összes korszakának és minden időnek, és amelynek erőssége az, hogy példák, illetve különféle döntések és ezek eredményei révén minket előrelátóvá és körültekintővé tesz az élet minden dologával kapcsolatban.] Az idézet megtalálható itt: Nicolaus Reusner: *De sapiente perfecto, sive homine vere politico*. In: *Uő: Orationum panegyricarum volumen secundum*. Jena, 1595. 1r–43v., itt: 22v. (VD16 R 1465.)

83 EFK, Ms. II. 253., 358r.: „Honestum si oculis cerneretur, mirabiles amores, ut ait Plato, excitaret sapientiae. V[ide] Ciceronis lib. 1. Off[iciorum] Col. 465. lit. s. [Cicero: *De officiis*, I, 5, 15.] / V[ide] etia[m] lib. 3 Off. [felülről beszúrva: 519 lit. b. etc.] Col. 521 lit. d & sequ[entes] qu[on]que Col. Ubi de utilitate et honestate de servanda [?] p[rae]cepta aliqua egregia tractat etc. Honestatem utilitati p[rae]ferendam [...] philosophis et retorib[us] p[ro]bat [...] / Et Col. 524 lit. c affert aliquot ex[em]pla Romanor[um] et Historias q[uae] honestum utilitati p[rae]tulerunt.”

nek meg a tisztesség kívánalmainak, melyek bizonyultak hatékonyak, és melyek azok, amelyek mindkét követelményt teljesítik – Cicero nyomán Bodin is úgy gondolja, hogy csak utóbbiak méltók arra, hogy a politikai döntéshozók kövessék őket.⁸⁴ Cicero a kérdéses szöveghelyen a becsületesség és a hatékonyság elválaszthatatlansága mellett érvelve tárgyalja a színlelés és a disszimuláció, igazság és hazugság, a politikai és üzleti szerződések témáját. Egy meglehetősen terjedelmes szakaszt szentel az ígéretek és eskük betartásának, és tüzetesen megvizsgálja a kérdést, hogy vajon a politikai döntéshozó megszegheti-e adott szavát, ha ez hasznos a politikai közösségnek vagy az államnak. Cicero csak nagyon kevés esetben engedi meg az ígéretek megszegését. Még az erőszakkal kivett ígélet sem mentség számára, és az ellenségnek tett esküt is be kell tartani szerinte. Az egyetlen kivételt az illegitim hadviselők képezik, mint például a kalózok, ám ezzel szemben a legitim katonai ellenféllel kötött megállapodásokat tiszteletben kell tartani.⁸⁵ A tisztességes ember szószerzőkkel (*infideli*) szemben is tartja magát esküjéhez.⁸⁶ Talán a latin szóban rejlő többértelműség is hozzájárult ahhoz, hogy a 16. században már gyakran a nem keresztény ellenséggel, az oszmán hódítókkal vagy időnként más felekezetű keresztényekkel azonosították ezeket a „hitetleneket”. A *Hat könyv az államról* című művében (V., 6.) Bodin is a muszlim–keresztény viszony kapcsán tárgyalja a szerződések és eskük kérdését, leszögezve, hogy a természetjog különböző vallású felek közötti egyezményekre is vonatkozik.

Bodin egyik történeti példájára később akár Révay is felfigyelhetett, mivel magyar vonatkozása van. Ez az 1444. évi várnai csata esete. Mint a legtöbb kora újkori történetíró, ő is elbeszéli, hogy I. Ulászló király a hadjárat előtt Szegeden békét kötött a törökökkel, amelyet azonban megszegett a pápával és a bizánci császárral korábban kötött szövetségre hivatkozó Giulio Cesarini nuncius nyomására.⁸⁷ Várnánál azonban a keresztény seregek csatát vesztek, és a király is elesett. Általánosan elterjedt értelmezésben mindez isteni büntetés volt az esküszegésért, a protestáns történetírás pedig kifejezetten pápistákra jellemző bűnnek és istenkáromlásnak igyekezett beállítani Cesarini

84 Igor Melani: *Il tribunale della storia. Leggere la „Methodus” de Jean Bodin*. Firenze, 2006. 95–96.; Uő: „De rebus singulis rectius judicare”. Usi della storia, antropologia politica, formazione del funzionario nella *Methodus* di Jean Bodin. In: *Storici antichi e storici moderni nella Methodus di Jean Bodin*. A cura di Giuseppe Zecchini – Alessandro Galimberti. Milano, 2012. (Contributi di storia antica 10.) 133–172., főként 146–148.

85 Cicero: *De officiis*, III., 29.106–108. (a kalózok és a legitim hadviselő felek közötti különbségtételről), III., 30.110. (a kiereszkolt ígéretekről).

86 Cicero: *De officiis*, III., 29.106.

87 A modern történettudomány számára is fejtörést jelentett az események kronológiája, amelyet Engel Pálnak sikerült tisztáznia. Tanulmányából kiderül, hogy Cesarini rábeszélésére Ulászló csak színleg kötött békét – ráadásul nem Szegeden, hanem Váradon –, vagyis előre tudta, hogy azt meg fogja szegni: Engel Pál: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp., 1984. 77–96. Idézi a modern szövegkiadás: Révay: *De monarchia*, I. 505.: 217. jegyzet.

machinációit és a király szavahihetetlenségét, mivel állítólag Szegeden a keresztény fél az evangéliumra esküdött fel.⁸⁸

A csatáról természetesen Révay történeti munkái is beszámolnak. A *Commentarius* elbeszélése inkább semleges, ám a *De monarchiá*ban már megjelenik az evangélikus szerző elfogultsága, Révay ugyanis kirívó szentségtöréssel vádolja benne a pápai követ szavára hallgató keresztényeket. A szerző itt olyan sajátos részlettel toldja meg az eseményeket, amelyet egyetlen más történeti kútfőben sem olvashatunk: ezek szerint Szegeden a keresztények II. Murádnak mintegy a békét garantáló túszként szentelt ostya formájában átadták Krisztus testét, és a szultán akkor is magánál tartotta azt, amikor a csata hevében az isteni bosszúért imádkozott.⁸⁹ Az antipápista vádaskodás mellett Révay azonban a *honestum* és az *utile* cicerói szókinsét is mozgósítja az esemény értelmezésében: „Ügyeljenek tehát a tanácsadók, nehogy olyasmit javasoljanak a fejedelemlnek, ami ellenkezik a méltányosság és a tisztesség elveivel [contra aequi, et honesti rationes]; az ilyen kísérletek ugyanis nem hoznak gyümölcsöt [improspere cedunt] – sem annak, aki elfogadja a tanácsot, sem annak, aki adja.”⁹⁰ A király halálát mint isteni büntetést tárgyalva Révay Cicero értékítéletét visszhangozza: ami látszólag hatékony, az nem mindig tisztességes, és ami tisztességtelen, az valójában sohasem lehet hasznos.

88 A várnai csatáról mint történeti-irodalmi toposzról lásd Szentmártoni Szabó Géza: „Romulidae Cannas”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője. In: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Szerk. Békés Enikő – Tegye Imre. Debrecen-Bp., 2012. 183–194.; Förköli Gábor: A várnai csata mint az emlékezet helye. Vallás és háború Magyaritól Zrínyiig. In: *Textológia és interpretáció a régi magyar irodalomban. Tanulmányok Orlovsky Géza emlékére*. Szerk. Kiss Farkas Gábor – Pesti Brigitta – Hajdu Ildikó. Bp., 2021. 158–175.

89 Révay: *De monarchia*, I. 509–510. (5.31.9.). A konfesszionalitás szempontjából a szerző itt következő megjegyzése sokat elárul: „S minthogy általános szokás szerint az egyezmények megsértésének a bűne a kezesekre szokott háramlani, ezzel bizony Krisztust a barbárok hatalmába adták át, azaz az Istent, aki a népéért kezességet vállalt, annak tették ki, hogy az ellenség gúnyt űzzön belőle – ez még azok szerint is így van, akik azt vallják, hogy a megszentelt ostyában használaton kívül ott van az igaz Krisztus [etiam secundum illorum placitum, qui in hostia consecrate extra usum verum Christum esse profitentur].” (Révay: *De monarchia*, I. 508–510. [5.31.10.]. Kiemelések – F. G.) A kritikai kiadás jegyzetanyaga szerint itt Révay talán az *ubiquitas* elvét valló evangélikusokra utal, akik szerint Krisztus teste mindenhol jelen van a világban. Ez valóban jelentheti azt, hogy Krisztus teste mindig jelen van a szentséghez használt kenyérben, akkor is, ha éppen nem zajlik szertartás. Véleményem szerint azonban valószínűbb, hogy itt Révay a katolikusokra gondolt, akik az átváltoztatott ostyát a sekrestyében – vagy későbbi, ma is jellemző szokás szerint a tabernákulumban – tárolják két áldoztatás között. Ebben az értelmezésben tehát Révay arra mutat rá, hogy még a katolikusok szempontjából is súlyos szentségtörést követtek el a keresztények, amikor átadták az ostyát a szultánnak. Ezt az értelmezést erősíti Pázmány Péter szóhasználata is a *Kalauznak* abban a fejezetében, ahol a használaton kívüli szentostya problémáját tárgyalja. A fejezet (XI., 2.) címében ugyanazt a kifejezést használja, mint Révay: „A Christus teste, extra usum, jelen vagyon a sacramentomban”. (Pázmány Péter: *Összes munkái. Magyar sorozat*. I–VII. Bp., 1894–1905. IV. 415. Kiemelés – F. G.)

90 Révay: *De monarchia*, I. 510–511. (5.32.3.). (Kiemelés az eredetiben.)

Az *utile* és a *honestum* kategóriái alapvetőnek bizonyulnak Révaynál más történelmi események megítélésében is. A Szent Korona mint cselekvő és a Gondviselést – azaz Isten jutalmazó és büntető hatalmát – közvetítő szubjektum leírásában is tetten érhetjük a két fogalom használatát. A szerző I. Béla uralkodását például a hasznosság és a tisztességtelenség keverékével jellemzi, megállapítva, hogy a hatalmát véres úton szerezte, ám többnyire jól vezette az országot. A büntetés azonban nem maradhatott el, ezért omlott rá a trón Dömösön.⁹¹ Egy másik helyen kiderül, hogy a tisztesség önmagában szükséges, de nem elégséges feltétele a morális és politikai sikernek, ahhoz ugyanis elengedhetetlen az államügyekben való jártasság és gondos mérlegelés. Amikor IV. Béla behívja az országba a kunokat, hiába az uralkodó jó szándéka, a szövetség Révay szerint nem vezet jóra: „Noha úgy tűnt, hogy Béla ezen döntése tiszteletre méltó és hasznos [*honestum et utile videbatur esse consilium*], valójában egyik fél számára sem volt szerencsés.”⁹² Ugyanakkor a tisztesség és a hasznosság Révay szerint az ország felvirágzásának alapvető feltétele. Mint írja, Nagy Lajos király hozzájárult a magyarok tisztességes hírnevéhez, és uralkodása hasznos volt az országnak. Képes volt rá, hogy tisztességes maradjon, miközben királyságának is használt: „Mert az ő kormányzása nemcsak a magyarok vitézségének és tisztas hírnevének [*nomini honesto*] volt kiváltképp üdvös, hanem a keresztény közösség többi országainak is különösképpen hasznos [*utilis*] volt, minthogy a király, aki jeleskedett igen bátor tetteivel, és akinek a jólététől, mint egy fonáltól függött sok királyság állapota, nem csupán a sajátjainak volt helyes módon hasznára [*recte profuit*], de még azok felett is uralkodott, akik a Szent Korona birodalmának hatalmával szembeszegültek.”⁹³ A *honestum* szó jelentésmezője mintha még azt is lehetővé tenné Révay számára, hogy összekapcsolja a hasznosság fogalmával a harci érények szépségét és a hadi dicsőséget. Ezt figyelhetjük meg abban a részben, ahol Révay a tizenöt éves háborút részletezve Fülek várának 1593. évi, a székesfehérvári győztes csatát követő visszavételéről ír: „Merthogy volt egy másik győzelem is ekkortájt, amely nem kevésbé volt szép és ragyogó, amint amilyen hasznos [*non minus pulchra et solennis quam utilis*] [...]”.⁹⁴

Révay fennmaradt strasbourgi jegyzeteiben ugyan nem jelöli meg a történelmi példázatait a *honestum* és *utile* kategóriáival, ahogyan azt Bodin javasolja, de mint a *De monarchiából* vett példákban is látjuk, a szempontot igenis alkalmazta a példák csoportosítására és megítélésére. Ehhez nem feltétlenül kellett Bodin módszertanát ismernie, elég volt strasbourgi tanulmányaira és a Cicero művei alapján készült annotációira hagyatkoznia. Ehhez képest apró adalék, hogy ha a *Methodus*ra nem is találtam hivatkozást a jegyzetekben, a *Hat könyv az államról* című műre akad egy rövid utalás a *Respublica, Regnum*

91 Révay: *De monarchia*, I. 283. (1.171.2.)

92 Uo. I. 354–355. (3.6.7.)

93 Uo. I. 408–409. (4.16, 5.)

94 Uo. II. 290–291. (6.154.2.)

címszó alatt, így közvetlen bizonyítékunk van, hogy Révay már tanulóévei alatt ismerte a francia jogász nevét. Itt egyébként egy számára történészként is igen fontos téma, az államok felemelkedése és bukása kapcsán említi Bodint.⁹⁵

Összegzés

Összegezve megállapítható: a fent bemutatott filológiai példák és érdekességek önmagukon túlmutató jelentőségűek, mivel kiderül belőlük, hogy a komoly intellektuális pályára készülő hallgatók számára a skolasztikus és a humanista tananyag egyáltalán nem maradt holt betű, hanem nagyon is komoly tétet hordozott. De ezeknél az esetleges adalékoknál is lényegesebb, hogy a későbbi koronaőr, evangélikus főrend és nem utolsósorban történetíró, Révay Péter bécsi és strasbourg-i iskolai jegyzetei fontos szempontokat nyújtanak történetírói munkásságának értelmezéséhez, különösen a kései humanizmus információkezelési technikáit illetően. Ilyen szempont a jegyzetelés és a kivonatolás módszere, amelynek a kéziratosság legalább annyira fontos médiuma volt Révay számára, mint a szentenciák és példázatok könnyű visszakereshetőségét segítő nyomtatott sikerkönyvek. Ilyen szempont a Melchior Junius tanítványaként elsajátított ciceroniánus etika is, amely ezeknek a maximáknak és exemplumoknak a morális értékeléséhez volt nélkülözhetetlen számára. Mindez azt mutatja, hogy Révay nem csupán stilisztikai értelemben volt Cicero követője a nagy Justus Lipsius iránti rajongása ellenére, hanem a politikai erkölcsstan tekintetében is. Ennek megértéséhez nem tekinthetünk el az evangélikus magyar főúr strasbourg-i tanulmányainak alapos vizsgálatától, amit e tanulmányban próbáltunk pótolni.

GÁBOR FÖRKÖLI

The Notebooks of Péter Révay as a Student

The Archdiocesan Library of Esztergom preserves four volumes of school notes by Péter Révay (1568–1622). Three of these are lecture notes written at the Jesuit College in Vienna, where Révay completed the usual peripatetic philosophical curriculum, including logic, natural philosophy, and some rudiments of metaphysics. The fourth manuscript was written at the Protestant grammar school in Strasbourg, where Révay studied under Melchior Junius. This manuscript is a commonplace-book, organised by thematic keywords, and it is based on quotations from Révay's readings. This paper examines these four volumes in an attempt to explain what Révay as a historian could draw from his studies.

95 EFK, Ms. II: 253., 16r.: „Ut Bodin[us] de Repub[ublica] 2 lib. Cap. 6 et lib. 4 Cap. 1. de ortu, incrementis v[el] interitu Rer[um] Pub[licarum].”

Amongst the sources of the philosophical notes of Vienna, there are two identifiable works: the *Leuven Commentaries* edited by Johannes Stannifex for lectures on logic and the Jesuit Christoph Clavius's commentary on Johannes de Sacrobosco for the lectures on mathematics and astronomy. Révay's manuscripts reveal a thorough education in astronomy that covered the Gregorian Reform, a subject that Révay later briefly discussed in his great historical work *De monarchia*. It can be noted from the Strasbourg collection of commonplaces that, despite their haphazard order, the headings used by Révay can be traced back to the books of Johannes Sturm and Melchior Junius. The topical treatment and annotation of Cicero's work was essential in the teaching of rhetoric in Strasbourg, and the indexes attached to the works and text editions of local professors helped the students in this. Finally, the paper argues that the influence of Cicero's studies can also be detected in Révay's later works, since he describes historical examples in terms of the categories of utility (*utile*) and morality (*honestas*), which were introduced in the *De officiis* by Cicero, and which were recommended as keywords to organize historical examples by the *Methodus* of Jean Bodin.

